

Ч. ЧАБАРЛЫ

ҲЕКАЙӘЛӘР

БАКИ · УШАГКӘНЧНӘШР · 1949

Ҷ. ЧАБАРЛЫ

ҲЕКАЙӘЛӘР

Азәрбайҗан ЛККИ МК
Ушаг вә Кәңчләр Әдәбияты Нәшрияты
Баки — 1949

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Бир нечә сөз	3
Мәнсур вә Ситарә	7
Дилбәр	22
Күләр	30
Фирузә	38

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Олдугча һәртәрәfli бир ярадычылыға малик олан Чәфәр Чабарлы бәди әдәбийятын, демәк олар ки, бүтүн жанрларында языб яратмыш, һәм драматуркия, һәм поэзия, һәм дә нәср сәһәсиндә бир сыра көзәл әсәрләрин мүәллифи кими танынмышдыр. Әлбәттә, Чәфәр Чабарлынын әдәби-бәдни ирсиндә драматик әсәрләрин мөвгәи вә әһәмийәти даһа бөйүкдүр. Чәфәр Чабарлынын бир сәнәткар кими инкишафыны тәйин әдәркән, онун драматуркия сәһәсиндә кечдийи эзәмәтли ярадычылыг йолу әсас көтүрүлмәлидир. Лаккн Ч. Чабарлынын ярадычылыг сымасыны тамамилә вә дүзкүн аңламаг үчүн онун шеирләринин вә һекайәләринин дә бөйүк әһәмийәти вардыр.

Бу китабчада охучуларә тәгдим әднлән һекайәләр Ч. Чабарлынын нәср сәһәсиндә нә гәдәр гүввәтли бир гәләмә малик олдугуну көстәрдийи кими, язычынын нечә зиддийәтли бир ярадычылыг йолу кечәрәк ән нәһайәт Азәрбайчан совет әдәбийятында көркәмли бир ер тутдугуну да нүмайиш этдир.

Иш бурасындадыр ки, Ч. Чабарлы һәм ингилабдан әввәл, һәм дә ингилабдан сонра яратдығы бәди әсәрләрин һамысында, сөзүн кениш мәнасында, идея мәсәләләринә һәлләдичи ер верән, өз ичтимаи-сияси идеалларыны даима биринчи планда, габарыг шәкилдә ифадә әдән бир сәнәткар олмушдүр. Чәфәр нәдән вә нечә языр язсын, һеч бир заман сәнәтин шәкли хүсусийәтләринә алудә олуб галламышдыр; онун бүтүн әсәрләрини сәчийәләндириән әсас хүсусийәт ондан ибарәтдир ки, язычы һәмишә өз гәләминә сияси кәскинлик руһу вермиш, бәдн әдәбийята халгын хошбәхт кәләчәйи уғрунда мүбарн-

Редактору: С. Абасов

Техредактору: Х. Әзизбайов

Чапа нмзаланмыш 7/IV-1949 ил. Чап листи 3,25. Нәшрийәт листи 3,4.
ФГ 13523. Сифариш 119. Тиражы 15000.

Азәрбайчан ССР НС янында Полиграфия вә Нәшрийәт
Ишләри Идарәсинин "Гызыл Шәрг" мәтбәәси,
Баки, һәзи Асламов күчәси, 60.

эз слагаһы кими бахмышдыр. Ҷ. Ҷабарлынын һекайәләри дә әсас әтибарилә онун ярадычылығынын үмуми идея истигамәтилә яхындан әлагәдардыр.

Ҷ. Ҷабарлынын һәлә 1916-чы илдә язылмыш «Мәнсур вә Ситарә» һекайәси вә ингилабдан сонра мүхтәлиф илләрдә язылмыш, «Дилбәр», «Күләр», «Фирузә» кими һекайәләри өз мөвзулары вә үслублары әтибарилә бир чох үмуми чәһәтләрә малик олсалар да, енә бу һекайәләрин һамысыны әйниләшдирмәк олмас. «Мәнсур вә Ситарә» һекайәсиндән «Фирузә»йә гәдәр Ҷ. Ҷабарлы бир насир кими бөйүк инкишаф йолу кечмишдир.

Мәлүмдур ки, Ҷ. Ҷабарлынын илк драмаларында синфи чәмийәтдәки ичтимаи һагсызлыға гаршы әтираз сәси чох гүввәтлидир. Мәсәлән, онун аилә вә мәишәт һятынын тәсвирина һәср әтдийи «Вәфалы Сәрийә», «Солғун чичәкләр» кими п'есләриндә хүсуси мүлкыйәт, мал вә дөвләт хатиринә әдилән мүхтәлиф ичтимаи һагсызлығлар әлтираслы бир сәнәткар гәләмилә көстәрилмишдир. Бу илк әсәрләриндә Ҷ. Ҷабарлынын көһнә дүняя гаршы әтиразы һәлә тамамилә айдын олмаса да, лакин енә дә онун гәһрәманлары өз ичтимаи вә сияси арзуларыны габарыг шәкилдә ифадә әдирләр, бу инсанлар хошбәхтлигә, сәадәтә чан атан гәһрәманлардыр. Лакин синфи чәмийәтин ганун-гайдалары, һаким гүввәләр онлары әзир вә ирәлиләмәләринә мане олур.

Бу вәзийәтә биз Ҷ. Ҷабарлынын «Мәнсур вә Ситарә» һекайәсиндә дә раст кәлирик. Бу һекайәдәки гәһрәманларын дөфәләрлә чәтин вә чыхылмаз вәзийәтләрә дүшмәләри, тәләләриндән шикайәтләнәрәк өзләрини өлдүрмәйә гәрар вермәләри тәсадуфи бир һал дейил, шәхсийәти вә онун бүтүн арзу вә диләкләрини эзән синифли чәмийәтин, ичтимаи һагсызлығын ганунин бир нәтижәсидир. Буна көрә дә Ҷ. Ҷабарлынын тәсвиринадә һәм Мәнсур, һәм дә Ситарә олдуғча романтик вә идеал шәхсийәтләрдир, лакин онларын һәр икиси һяятла мүбаризәдә мәғлуб олулар: Ситарә интиһар әдир, өз кәнчлик күнләринин ширин дәгигәләриндән айрылмыш вә һяята ени бир инсан кими бахан Мәнсур исә кечикир, Ситарәйә көмәк әдә билмир.

«Мәнсур вә Ситарә» һекайәсиндә Ҷ. Ҷабарлы мүмкүн гәдәр романтик боялардан истифадә әтмишдир. Һекайәдәки һәр бир һадисә вә мәнзәрә онун тәсвиринадә даһа да идеал вә шаيرانә бир сәвиййәйә йүксәлир. Һекайәнин дилиндәки бә-

зи чәтин ифадәләр вә тәшбиһләр дә бурадан доғмушдур. Бүтүн буялардан Ҷ. Ҷабарлы өз һекайәсиндә, садәчә слараг, бир эшг маҷәрасыны вә я абстракт бир көзәллиһ тәсвир әтмәк үчүн дейил, бәлкә көһнә дүнянын дар чәрчивәсиндә сыхылан вә фаҷиәләрә дүчар олан инсанларын вәзийәтинин даһа тәсирли вә габарыг вермәк үчүн истифадә әтмишдир.

Ҷ. Ҷабарлынын ингилабдан сонра язмыш олдуғу һекайәләрдә бу романтик боялар азалмыш, һяятин реал тәсвири гүввәтләнмишдир. Ҷ. Ҷабарлынын һекайәләринин, демәк олар ки, әксәрийәти гадын азадлығы мәсәләсинә һәср әдилмишдир. Бу, һәтта Ҷ. Ҷабарлынын һекайәләринин адларындан да мәлүм олур. Буна көрә дә Ҷ. Ҷабарлынын «Дилбәр», «Күләр» вә «Фирузә» кими һекайәләри үмумийәтлә Азәрбайҗан гадынынын ичтимаи шүүр әтибарилә нечә инкишаф әтдийинин вә аддым-ба-аддым ени һяятда өз габагчыл мөвгенин тутмаға доғру ирәлиләдийини бәдин сурәтдә көстәрир. Доғрудур, бу һекайәләрин бәзиләриндәки гадын сурәтләри (мәсәлән «Дилбәр» һекайәсиндә) һәлә зәифдирләр, онлар кениш ичтимаи фаалыйәт мейданына атылыб өз варлығларыны фәал мүбаризә йолилә һисс әтдирмәк дәрәчәсинә чатмамышлар. Бу фәал мүбаризә йолуна Ҷ. Ҷабарлынын сонраки даһа гүввәтли гадын сурәтләри—севилләр, алмаслар кәлиб чыхырлар. Лакин Ҷабарлынын һекайәләриндә верилән гадын сурәтләри артыг тамамилә көһнә дүнянын мүртәчә ән'әнәләриндән үз дөндөрмәйә һазыр инсанлардыр. Бу дағынлар нәинки өз шәхси һяятларыны, бәлкә үлүмиййәтлә бүтүн гадынлары кечмиш, синифли чәмийәтин мәнфур пәнчәсиндән азад әтмәк, хошбәхтлигә чыхармаг кими аличәнәб һиссләрә яшайырлар. Һәләлик мүбаризәдә зәиф олан бу гадынлар әслиндә Ҷ. Ҷабарлынын кәләчәк Күлүшләринин, Алмасларынын, Севилләринин, Күлсабаһларынын кичик бачыларыдыр.

Үслуб әтибарилә дә Ҷ. Ҷабарлынын һекайәләриндә мүййән инкишаф олдуғуну геид әтмәк лазымдыр. Илк драм әсәрләриндә вә һекайәләриндә романтика мүһүм ер тутса да, Ҷ. Ҷабарлы әсас әтибарилә реалист бир язычы иди вә бу реализм, мәлүмдур ки, Ҷ. Ҷабарлынын ярадычылығында кетдикчә даһа да гүввәтләнмиш вә конкретләшмишдир. Ҷ. Ҷабарлынын «Фирузә» һекайәсиндә бу чәһәт даһа айдын һисс әдилир.

Охучулар бу һекайәләрин һәр бирини айры-айрылығда, язычынын әсас ярадычылыг истигамәтиндән тәчрид әдилмиш

шәкилдә дейил, мүмкүн гәдәр көркәмли сәнәткарын үмуми әдәби инкишафы вә бу инкишафдаки айры-айры дөврләрлә әләгәдар олараг анлайыб тәһлил этсәләр, даһа дүзкүн нәтиҗәләрә кәлиб чыха биләрләр; чүнки биртәрәфли мүнасибәт бәсләйәрәк бу һекайәләрин һәр бириндә кәзә чарпан бүтүн хүсусийәтләри Ч. Чабарлынын үмуми ярадычылығы үчүн сәңийәви чәһәтләр кими алмаг олмаз. Бу һекайәләрин үмуми идеясына, бунларда нәйин тәсдиг, нәйин тәнгид әдилдийинә, һансы әдәби хүсусийәтләрин кетдикчә язычынын ярадычылығында әәифләдийинә вә һансы чәһәтләрин даһа да гүввәтләндийинә диггәт әтмәк лазымдыр; бу исә анчаг Ч. Чабарлынын һекайәләрини онун бүтүн ярадычылығы илә бирликдә алыб тәһлил әтмәк йәтишлә мүмкүн ола биләр.

Ә. АҒАЕВ.

МӘНСУР ВӘ СИТАРӘ

Баһарын орта айы иди. Шәһәрин кәнарында олан бөйүк бир бағчада, һәр ердә олан кими, ағачлар көйәриб яраг ачмышды. Бу бағ дөвләтли адамын дейилднсә дә, фәгәт саһиби Аслан чох чалышган олдуғу үчүн һәр күн өз рузисини газаныб күлфәтилә бәрабәр бәхтияр яшайырды. Аслан бағчая чох гуллуг әләдийи үчүн, бағ тамам шәһәрин бағларындан кәзәли иди. Һәр тәрәфдә ағачлар: сәрвләр, чинарлар, алма, армуд, килас ағачлары гайда вә низам илә әкилиб, араларында алчаг көй от битмишди. Бағчанын ортасында бир һовуза дөрд балыг бурахылмышды ки, дурулуғундан нур кими парлаян суюн арасында чәлд һәрәкәтләрилә шад үзүрдүләр. Суюн зәриф шәфәгләри һовузу әһагә әдәп яшыл ағачларын үстүнә дүшүб кечәндә илдырыма бәнзәдийи үчүн бу ләтафәтә тамаша әдәни гүввәйи-бәргийә кими мүтәәссир әдирди. Ағачларда чүрбәчүр күлләр ачылыб, сәһнейи-асимана бахыб күлүрдүләр. Хәфиф әсән һава ней кими бүлбүлани-хошәлһанын һәзин нәвасына гатышыб маһир бир мүсигишүнәсын белә чалмаячағы ләтиф һавалар чалырды.

Һәлә бу ләтафәтин үстүнә сәһәр-сәһәр саф һавада пәришан сачларыны күрәкләринә өртүб хураман-хураман сейр әдәрәк тәбиәтин бу кәзәллик вә ләтафәтинә тамаша әдән бир гызын бәхш әтдийи мәнзәрейи-фәрәһәфзаны артыранда бағча дүня үзүндә яранмыш икинчи бир чәннәт, гыз исә, дүня бәһиштини тәзийи әтмәкдән өтрү сәмадан энмиш бир мөләк олдуғу ашкар көрүнүрдү. Гыз ширмаһи кими ағ әлләринин бирини синәсинә гоюб о бири әли илә һәрдән сачларына низам верирди. Назик иләк көйнәйини һәзин-һәзин мей вуран ба-

һар һавасы еллэндирдикчә, гыз онсуз да сәря илә рәгабәт эдән бүлдән гамәтини йүксәлдиб чейран кими тәсвири нагабил бир назу нәзакәтлә ерийирди.

Бу нәзакәтлә нәзәнин гыз һовузун кәнарына етишиб ән зәриф, хош райиһә вә янаглары кими гызармыш бир гызыл күл дәриб ширмаһи әли илә абдар ләбләринә яхынашдыра-раг, күлүн ярпаглары үстүндә алмас гәрәси кими парлаян шәбнәми-рузиқары күлдән даһа зәриф олан додагларилә әмәрәк бир вәһши марал чәлдилик вә вүгарилә һовуз үстүнә атылыб гурулан күрсүнүн үстүндә отурду. Һовузун кәнарына атыланда ай кими парлаян үзүнә төкүлмүш сачларыны башынын һәрәкәтилә чийиннә төкәрәк, ири вә гара олдуғу һалда, бир пиялә нур кими шәфәг сачан көзләрини һовузда үзән балыглары тикди.

Аһ, тәбиәтин бу сәһәр вахты бу бағчада яратдығы ләтафәт, зәрафәт вә мәнзәрәйи-фәрәһәфзанын йүздә, миңдә, һәтта миллионда бирини тәсвир этмәйә бу садә гамышдан гайрыдымыш ачиз гәләмдә гүдрәтми олачаг? Һейһат, йох вә енә йох!.. Инсанлары мütәмәддин әдиб дүнялары, дәрәялары, сәһралары, һәтта асиманлары белә ачиз инсанларын тәһти-тәсәррүф вә табиийәтинә кечирән гәләм, ағ қагыз үзәриндә гара сәтирләр язмагла, гүввәйи-бәргийһәдән даһа мүдһиш, даһа горхунч снлаһлар ярадыб инсанлары ай вә зәһрәләрлә белә бәһс этмәк чәсарәтинә малик эдән гәләм, көзәл, абад биналары виран, виран-хараба ерләри абад вә лаләзара дөндәрән гәләм... бу күн тәбиәтин яратдығы бу мәнзәрәйи-фәвгәл адә гаршысында ачиз, мат вә мütәһәййир!!

Гәләмин белә ачиз вә бнә'тибарлығыны көрөндә рәссамлар ала агаг! Әчәба, һансы рәссамдыр ки, һовуз кәнарында отуран нәзәнин гызын күл кими гызармыш янагларыны, юхундан тәзә айылдығы үчүн аһу бахышы илә гырпымысыз, балыгларла бахан көзләрини, залим чәлладлар шәмшири кими чан алмаға һазыр олан гашларыны лайигинчә тәсвир эдә билсин? Һансы рәссамдыр ки, маһирлийинә мәғрурән, о ганы ахаҗгәдәр зәриф вә гырмызы олан додагларла о хошрәнк күлүн япышыб бир-бириндән сечилмәдийини тәсвир эдә билсин? Һейһат, енә йох! Онлар да, онлар да ачиз! Мат вә мütәһәййир!

Әчәба бу гыз кимдир вә кимә гисмәт олачаг?

...Бу гыз Асланын олуб, ады Ситарә иди. Әвләриндә дөрдә адам яшайырдылар. Бирин һәммин гыз, ата-анасы вә бир дә бу гызын Мәнсур адлы бир көзәл әмиси оғлу иди.

Мәнсур алты яшында икән атадан вә анадан етим галмышды. Аслан ону көтүрүб өз һимәйәси алтында сахлаяраг Мәнсурун әлмә һәвәсини көрүб ону охутдурурду. Мәнсур бәйүк бир һәвәслә охумагла бәрәбәр сон дәрәчә зирәк вә тиз-фәһм олдуғу үчүн, ариф оланлар кәләчәкдә бу етим чаваны көзәл сәадәт көзләйәчәйини билирдиләр. Мәнсур он сәккиз, амма Ситарә он беш яшында иди. Ситарә дә охуяруду.

Аслан һәмишә, һәтта ушаглыгдан бу вахта гәдәр бунларын мейрибан доланмағын көрүб:

— Ситарә, сәни Мәнсура верәчәйәм!

Вә Мәнсура да:

— Мәнсур! Оху, оғлум, Ситарәни сәнә верәчәйәм, — дейә һәр икисини охумаға һәвәсләндирди. Фәгәт Ситарәнин о нәзәнин бәдәни охумағын мөһнәт вә чәфаларына даянмадығы үчүн Мәнсур өз дәрсиндән сонра бөйүк зәһмәтләрлә Ситарәнин охумағына чалышыб кәләчәкдә онунла бир ердә дола-начағыны нәзәрдә тутараг мин мәшәггәтлә дәрсләрини өй-рәдирди. Фәгәт Ситарә дахи Мәнсуру чох севириди. Һәлә ушаглыгдан Асланын сөзләри бу ики чаваны һәвәсләндириб бир-биринә мөһәббәт зәнчирилә бағлайырды.

Һәр ики чаван күндә бағын ичинә чыхыб сейр әдирдиләр. Һәлә ики ил бундан габаг һовузун кәнарында олан һүндүр чинар ағачынын дибиндә бир-бириндән айрылмамағы әһд этмишдиләр.

Будур, ики ай иди ки, Ситарә мүүллимлик һүгугу алыб гуртармышды. Амма Мәнсур дәрсини тамама етирмәк үчүн һәлә беш ил дә охумалы иди.

Бәли, һеч кәс сормур ки, бәс Мәнсур һаны?

Аһ Мәнсур! Бәдбәхт чаван, һүндүр чинар ағачынын дибиндә мөһзун вә гәмкин отуруб баһар булугу кими көз яшларыны ахыдараг һәрдән бир мәлул-мәлул Ситарәйә тәрәф бахыб һәзин бир сәслә:

— Аһ! Залим зәманә, рәһмсиз дөвран, вәфасыз өвәрәтләри! — дейә ағлайыр.

Әчәба Мәнсур нийә тәк отуруб ағлайыр?

Будур, алты айдыр Ситарә әһдини сындырыб Мәнсур илә данышмаг белә истәмир. Һәлә чохдан атасына демши ки:

— Мән Мәнсура кетмәк истәмирәм, оншумузда олан дөвләтлә Салманын оғлу Һәсәнә кетмәк истәйирәм!..

Аслан бундан мөһзун олуб нә гәдәр Һәсәнин биар гумар-базын бири олдуғуну дейәрәк Ситарәйә нәсиһәт әдирдисә, Си-

тәрә эшитмәк белә истәмәйиб:—Мән Мәнсура дейил, һәсәнә кедәчәйәм!—дейә тәкид әдирди. Зира, Ситарә көрүрдү ки, Мәнсурун пулу йохдур. Ким билир, беш илә өлөчәк вә я галачаг? Һәсән исә, дәвләтли олдуғу үчүн һәр күн Ситарәйә бәхшишләр алыб кәтирди.

Ахирул'әмр, Аслан начар галыб Ситарәнин сөзләринә разы олмаға мөчбур олду. Будур, нишан кәлиб, сабаһ той олачаг, о бири күн дә кәлин кедәчәкдир.

Бичарә Мәнсур бу алты айда, әләлхүсуо бу бир нечә күндә диванә кими олмуш, әлиндә пул, ярында вәфа олмадығы үчүн һәр күн бу ағачын дибиндә отуруб чан яндырычы налеләрлә ағлайырды. Бивәфа Ситарә бу налеләри эшидиб бу ганды көз яшларыны көрүрдүсә дә, сәнкдиланә бир төврлә янындан кечәрәк о тәрәф-бу тәрәфә кедиб һәлә бир гәдәр истәһзаянә назларла Мәнсурун яраларына дуз сәпирди. Бичарә Мәнсур исә онлара мугабил ағламагдан башга бир чарә тапмырды. Чох вахт бичарә Аслан бу налеләри көрүб Мәнсурун янына кәлир вә:

— Оғлум, Мәнсур, һеч ағлама! Мән сәнин үчүн Ситарәдән дә көзәл бир гыз тапарам! Сән севкили гардашымын ядикарысан,—дейә она тәсәлли верәрәк көз яшларыны силиб эвә апарырдыса да, Мәнсур сакит олмайыб әмисиндән айрылан кими енә отағын гапыларыны бағлайыб ағламаға башлайырды.

Артыг Ситарәйә ялвармагдан башга бир чарә галмады. Бу күнән ағыр вә горхунч гәдәмләрә чәсарәт әтмишди. Бәлкә ялвармагда Ситарәнин үрәйинә рәһм дүшсүн, дейә бу күн ахырынчы гәтрә һәят дәрманыны ичәчәк! Сағалмаса? Ахырынчы чарәни ялвармаг билиб ялварачаг. Гыз «Йох!» десә, нә олачаг? Дүшүнүнүз! Әлбәт ки, интиһар!...

Будур, ярым саат гәдәр кечди. Ситарә әввәлки вугары илә һовузун кәнарындан атылыб эвә тәрәф еримәйә башлады. Мәнсур позғун, әлиил бир һалда галхыб онун кечәчәйи йолда даянды. Ситарә бунун янындан кечәндә Мәнсур зәлил диләнчиләр кими һәр ики әлини бир төври-сәфиланә илә Ситарәйә тәрәф узадыб ики дизи үстә йыхылыб:

— Әй көзәлим, мәнә рәһм әт!!!

Фәгәт бурада Ситарә она чатыб:

— Йол вер!—дейә онун янындан кечиб кетди.

Мәнсурун әлләри бир гәдәр көйдә галыб мәзлум-мәзлум Ситарәнин далынча бахараг, биһтияр көзүнүн яшы ахырды.

Ситарә әвләринә йол апарачаг алчаг пилләнин үстүндә бир әлини гапыя узадараг, башыны исә чевириб Мәнсура бахыб енә әввәлки вугарла вә сәнкдиланә эвә кирди.

Мәнсур дизи үстә отуруб бахырдыса да, һеч бир шей көрмәйиб юху илә ояглыг арасында иди. Ситарә ичәри кирәндә Мәнсур биһтияр үзүгуйлу ерә йыхылды. Артыг Мәнсур ояг дейилди, һеч бир шей дәхи көрүб эшитмирди.

Бичарә Мәнсур нә әтрафында баһарын хәфиф бади-һавасилә әсиб хәфиф-хәфиф уюлдаан ярпагларын уюлтусуну, нә һәзин-һәзин налеләрлә күл башына фырланан бүлбүлләрин нәвасыны эшидирди. Һәтта әмисинин, бағчаны сейр әдәндә буну көрүб янына кәлдийини дә көрмүрдү. Әмиси Мәнсурун һалыны көрүб о да ағлады. Әзиз гардашындан ядикар галмыш Мәнсуру—истәкли бир адамыны торпаглар үстүнә сәрилмиш көрүб:

— Бичарә Мәнсур! Әниз өвләдим! Мән сәнин сәәдәтнин йүксәлдиб истигбалыны парлада билмәдәм!—дейиб, биһтияр көзләриндән яш төкүлүрдү.

Һәнгәтдә дә һәркәһ Аслан чан баһасына белә отурачаг бир чарә тапсайды, өз чаныны әсиркәмәйиб Мәнсуру бу дәрәдән азад әдәрди. Амма ки, файда йох иди. Аслан мәнзун бир һалда Мәнсуру галдырыб эвә кәтирәрәк өз рәхти-хабына салды. Бир гәдәрдән сонра Мәнсур ачы вә һәзин бир инилти илә айылараг өзүнү эвдә көрүб галхды. Әмиси вә әмиси арвады ятағынын янында отурмушдулар. Бунлар кетдиләр. Мәнсур өзүнү тохтада билмәйиб зар-зар ағлайырды. Наһар олду. күнорта олду, күн гүруба әйилди, Мәнсур һәлә дә зарылдаһырды.

Үч күн иди ки, һеч бир шей емәмишди. Күн батды. Мәнсур бичарә һәлә умудуну кәсмәйиб дубарә баға кәләрәк һаман чинар ағачынын дибиндә отурду. Бир о гәдәр кечмәди ки, узагдан Ситарәнин ай кими парылдаан сифәти көрүндү. Ситарә енә кечмишки наз-нәзакәт вә вугар илә кәлиб һовузун кәнарында отурду. Мәнсур мәлул-мәлул бир гәдәр она бахыб говруландан сонра, артыг даяна билмәйиб галхды ки, онун янына кәләрәк ялварыб өз дәрдләрини десин...

Лакин бу һалда диварын үстүндән Һәсән ашыб һовузун кәнарына кәлди. Мәнсурун исә дилләринин тагәти үзүлүб өз ериндә чырпынды. Һәсәнин кобуд вә һаһамвар әлләри Ситарәнин сураһы кәрдәнинә тохунанда санки, Мәнсурун үрәйинә илдирым тохунурду. Нә чарә? Бичарә Мәнсурун ағламаг сә-

дасы, зарылтысы вэ нэвасы ики даш үрэкли янсанларын гөһ-гөһэлэри арасында итиб кедирди.

Инсанын севкилиси, истаклиси, мәшугәси әғяр илә отуруб, ойнайыб күлсүн, инсан өзү исә, наәлач кәнарда отуруб бахсын! Онда нә олар?

Аһ, артыг Мәнсурун үрәйиндәки дәрәд-гүссәләри язмайыб өзүнүзә мүйһәввәл эдирәм. Өзүнүз дүшүнүб Мәнсурун гәм вә гүссәсинин мигдарыны, ярымчыг да олса, мүйәйән эдиниз.

Бурада Мәнсурун нитги гурууб дили ағзында фырланмырдыса да, амма үрәйиндән дә олса бу сөзләри дөйәчәйи йәгиндир:

Бу дөвран кәрдишиндән синәси ал ган олан көнлүм!

Кечә-күндүз иши аһу фәган, һичран олан көнлүм!

Кечә та сүбһәдәк шәм одуна нәрванә тәк яндым,

Зияйи-шәм'и исә гисмәти-инсан олан көнлүм!

Көрән мәшугини әғяр илә сейрү сәяхәтдә,

Бу чөннәт бағы чешми-заримә нирән олан көнлүм!

Әчәб һичр атәшинә янмышам, тагәт кедиб әлдән,

Фәраги-яр илә бейти-дили виран олан көнлүм!

Аман, әй чәрхи-кәчрәфтар, бәсдир әл көтүр мәнән!

Ян, әй яры дили-әғяр үчүн чанан олан көнлүм!

Һәр нә исә, ики саат гәдәр кечәндән сонра Һәсән енә дивардан ашыб кетди. Ситарә исә, бир сәрв кими хураман кәлиб эвә тәрәф кетмәйә башлады. Мәнсур икинчи лафә дураг, әлләрини Ситарәйә тәрәф узадыб көзүндән сел кими яш төкәрәк, Ситарәнин габагында дизи үстә отуруб деди:

— Әй бивәфа! Бари бу бир нечә кәлмә сөзүмә гулаг вер!..

Ситарә бир төври-вүгар илә дуруб ири гара көзләрини Мәнсурун үзүнә тикди. Мәнсур бу мәрһәмәтдән бир нөв тагәтә кәлиб көз яшы төкәрәк бир сөвти-зәлиланә илә аһу нәләйә башлады:

— Әй бивәфа Ситарә! Әй биә'тибар әмим гызы! Сән мәнимлә һәмнин чинар ағачынын дибиндә әһд бағламадыным ки, бир-биримиздән айрылмаяг, әчәба, нә тез әһлини унутдуң? Әй биинсаф! Ая мәдә рәһмин кәлмәди ки, илләр узуну мәним һәятымы зәһәрләйиб мәни һичран одуна янмаға, дәрдү-бәләя кирифтәр олмаға разы олурсан? Әчәба сәилә ханым-лара мәхсус назик, мәрһәмәтли үрәк йохму? Аһ, Ситарә! Мәни яндырма. Мәни әбәдилик олараг һичран сәһрайи-биябә-

нынын диррәндә вә вәһши һейванларынын чәнкали-бияма-нына салма! Мәни әбәдилик олараг бәлә дәрәсынын кирдаби-бһниһайәсинә салыб чаван әмрүмү, парлаг истигбалымы гәри-зүлмати-мәзара ерләшдирмә! Мәнә рәһм әт! Аһ, бивәфа! Һаны о кечән күнләр ки, сәянлә бу ағачын дибиндә вә саф һовузун кәнарында ширин-ширин сөһбәтләрә, дәрин-дәрин иш-рәтләрә мәшғул олуб йүксәк бир һәят илә яшайырдыг? Оңлары унутдунму? Аһ, биинсаф Ситарә, бимәрһәмәт Ситарә! Әғяры бу һәгир әмин оғлунун үстүнә аягландырмаг рәвамы?!.

Көз яшы Мәнсура данышмаға мане олурду. Мәнсур исә, тәмам күчү илә чалышырды ки, ону сакит эдиб, фирсәт вар икән, сөзләрини десин. Фәгәт Мәнсур һаһаг чалышырды. Көз яшлары бир сейли-хурушан кими чуша кәлиб Мәнсуру сүкута мәчбур әлирди. Ахырынчы күчүнү йыгыб ганлы көз яшлары арасындан:

— Ситарә! Бивәфа олма! Әһдә вәфа әт! Мәни яндырма! Кәл, кәл, әй һәятымын зәһрейи-шә'шәдары, кәл! Кәл! Кәл, әй истигбалымын шәм'и-пәртәвннсары! Кәл, кәл; бивәфалыгы тәрк әт! Мәнимлә бағладығын әһди сындырма! Әғяры кәнар әт! Мәни яндырма! Кәл! Кәл!..

Бурада Ситарә көзләрини Мәнсурдан чәкиб, чинара тәрәф бахыб фикрә кетди. Мәнсур исә, һәят илә өлүм арасында чаваб көзләйирди. Бу чаваб өлмәк, я галмаг чавабы олуб Мәнсурун кәләчәк һәятыны, мүгәддәрәтыны билдирәчәк иди. Бу чаваб Мәнсуру я көзәл бир һәята, парлаг бир истигбала етирәчәк, я әбәдилик олараг гара торпаглар алтында гараңлыг мәзара ерләшдирәчәкди. Амма әфсус!.. Гәза бир фәләк-зәдәни хилас эдиб әлиндән тутмаз, бәр'әкс, даһа да ону дәрин-дәрин гуюларын дибинә салмаға чалышар.

Будур, Ситарә башыны галдырды. Бир дә чинар ағачына баһараг үзүнү Мәнсура тутуб күл ярпаглары кими гырмызы вә зәриф догагларынын арасындан:

— Йох, Мәнсур! Мәнән сәнә чарә ола билмәз. Өзүнә чарә тап!—дейиб бир төври-гүрүр илә йола дүшүб кетди.

Бу да ахырынчы умуд! Бу да зәиф сурәтдә ишыг верән умуд шәм'и ки, тәзәдән сәндү. Мәнсур енә йыхылмаг истәйирди. Фәгәт тамам күчүнү йыгыб бир ан әввәл һәятыны гуртарыб бу чәфалардан хилас олмаг үчүн галхды. Мүтәфәккир эвә кириб далынча гапыны өртдү. Диварда олан хәнчәри көтүрүб синәсинә гоһараг ахырынчы дәфә фәләкдән шикәйәт

этмэк үчүн аялар көзлөрүнн көйө тутуб тутгун вэ дилсуз калмаларла төкөллүмө башлады:

— Аһ! Залим зэманә! Кәчмәдар дөвран! Бивәфа талә!!
Эй чәрхи-кәчмәдар! Эчәба мәним бу бәдбәхтлийимдән сәнә бир сәмәр вармы ки, мәни бу гәдәр дәрду мөһнәтә, эзәбу эзийәтә дүчәр эләдин? Эчәба мәним өлүмүмдән сәнә бир сәмәр вармы ки, һәлә дүняда кам алмамыш, һәлә һәят вә сәадәттин зәррин пияләләрә долдурулмуш шәрбәтнини ичмәмиш мәнә өлүм зәһрини ичдирисән? Эчәба тамам чөврү чәфа, зүлүм эзәбларыны мөңдән өтрүмү сахламышдын ки, эввәл етим, сәфил, сәркәрдан бурахыб, инди дә белә бир бәлая дүчәр эдибән мәни бир кәпарә атараг, ярымы әҗяра нәсиб эднб ганыма сусадын! Аһ, залим зэманә! Бивәфа Ситарә! Инди раһат олунуз! Мән дәхи дүнянын ширин-ширин умудларыны көрмәмиш дүня әлвида дейиб кедирәм. Раһат олунуз ки, мән күлзари-фәрәһәфзаларын, сейрү сәһнәтин, вахти-сәадәттин, нәвазиши-фәрәһәфшасыны лайингичә көрмәмиш дүня әлвида дейиб кедирәм. Раһат олунуз!! Кәл, Ситарә, көр, хар этдийин Мәнсуру!

Бурада Мәнсу́р хәнчәрин үстүнә йыхылмаг истәйир. Саг аягыны ердән көтүрүб о бири аягыны да үзмәк истәдикдә, бирдән дааныр, рәнки дәйишиб филфөвр чөһрәсиндә бир гәләбәлик аламәти заһир олур. Хәнчәри ерә чырпараг:

— Йох, йох, йох! Эчәба мән өзүмү өлдүрмәклә залимларин үрәйими яначаг? Йох! Әсла! Бәр'әкс, әмим гүссә чәкиб гәмкин олачаг. Йох! Артыг анладым! Бир дәрә ки, мәнә бой вермәсә, мән она үмман дәмәрәм. Бир бивәфа ки, мәни атыб кедир, мән нә сәбәбә она мәнәһбәт бағламалыям? Гой кетсин, артыг мән онун мәнәһбәтнини үрәймдән чыхартдым. Әлбәт ки, зәиф адамы мүсирр хәстәлик даһа чох мүтәәссир этдийн кими, инсан нә гәдәр зәифүл-гөвл олса, зәләләт вә бәдбәхтлик ону даһа да артыг тутар. Гой кетсин, артыг элә бивәфалара ялвармарам. Мадам ки, о мәни севирди, бир бнары көрүб мәни унутду, мән нә үчүн унуда билмәйим? Гой кетсин, бәлкә ону орада сәадәт вә хошбәхтлик көзләйир. Кет, кет, эй бивәфа Ситарә, кет! Артыг мән дә сәни унутдум. Артыг мән дә сәни истәмирәм. Сән мәни яндырдын, амма мән сәнин янмагыны истәмәйиб сәадәтә етмәйини истәйирәм. Кет! Дәхи мән дә өзүмә лазым олан йолу тапдым! Билирәм, кәләр бир заман ки, мәнә дә фирсәт дүшәр, сән дә мәнә мөһтач оларсан. О вахт мән сәнә пислик этмәрәм. Кет, бивәфа Си-

тарә, кет!. Артыг мән дә сәндән көзүмү чәкиб сәни унутдум. Кет, хошбәхт олуб сәадәтә етәсән! Фәгәт билирәм ки, бу зүлүмүн чәзасыны көрәчәксән. Кет!!!

Бурада Мәнсур хәнчәри ериндән асыб санки һеч гәми йөх, шад вә хүррәм отагдан чыхды. Әлбәт ки, Аслан буну көрүб шад олду. Мәнсур кәзмәйә кедиб ахшам эвә гайытды. Артыг Ситарә көзүнә саташырса, севкили яр дейил, бир доғма бачы кими она бахыб санки бачысынын ерә кетмәйинә шад олурду.

Сәһәр олду, той олду. О бири күн Ситарә кәлин кетди.

Пайызда Мәнсур дәрсә башлаһыб даһа да сә'й вә гейрәтлә охумаға башлады.

Заман бир ахар чай кими ахыб, илләр мүрур эдирди. Алты ил бу һадисәдән кечди.

1915-чи ил май айынын 16-сы иди. Ахшам вахгы Асланын бағында тәгрибән 21—22 яшларында чаван бир оғлан 19 яшында көзәл вә назонин бир гыз илә сейр эдирди. Бу бағын ләтафәти-тәбийийәси охучуларә мә'лум олдуғу үчүн тәрифинә һачәт йөх. Анчаг ону дәмәк лазымдыр ки, о вахтдан күндөчкүнә бағ даһа да дилкүшә вә фәрәһәфза бир-мәнзәрә алырды. Бағда кәзән гыз илә оғлан һәр икиси көзәлликдә бир-бирилә рәгабәт эдиб үзләри ай парчасы кими ишыг сачырды. һәр икиси тәмиз вә нәфис ағ аплтар кейиб багы сейр эдирдиләр.

Кимдир бунлар?

Бәли, бунларын бири Мәнсур, бири дә онун севкили арвады Сара иди. Ики ил иди ки, Мәнсур тәһсилини тәмам эдәрәк мүһнәдис вәзифәсиндә илдә 18 мин манат мөважиб алырды. Бир ил бундан өгдәм эвләннб көзәл вә тәрбийәли бир гыз алмышды. О, вахтилә бу бағчанын зәриф вә райинәдар чанлы бир күлү олан Ситарәдән көзәлликдә керн галмазды...

Аһ, енә Ситарә хатирә дүшдү! Мөһтәрәм охучулар, бәә һеч сормурусуз,—һаны Ситарә?

Ситарә! О инсан чилдинә кирмиш мәләк! Көз кәздир, бах! Бағын ән гаранлыг бир кушәсиндә мәнзун һалда отуруб кәзәнләрә тамаша эдир. Эчәба Ситарә нә үчүн мәнзундур? Бәли, һәмишә бир нәфәр бәхтияр вә һөкмдар олмаз. Дөвран бир инсаны учалдыб-учалдыб бирдән ән йүксәкдән ерә элә чырпар ки, бир дә учмасына чәрә тапылмаз. Бә'зән дә әксинә,—бир инсаны илләр илә хар эдиб бирдән йүксәлдәр.

Будур, үч ил бундан габаг Аслан, сонра өврәти вәфат этдиләр. Салман һәлә дөрд ил бундан габаг өлмүшдүр. Һәлә о

вахтдан Ситарэнин гэлбиндэ олуб янан, фэгэт ээйф бир елин өсмөсилэ шө'лөси эйилиб мүвэггэти зиясыны өксилдэн мөһөб-бэт шэм'и енэ күлэк кечэндэн сонра шө'лөсини дүзэлднб, ишыг вермэйэ башлайыр. Ситарэ артыг енэ Мэнсуру сеvirди. Фэгэт Мэнсур! Мэнсур эбэдилек олараг үрэйиндэ мөһөббэт шэм'ини рузкарын табиин бади-навасилэ дейил, өз эли илэ сөндүрмүш-дү. Һалэ Мэнсур эвлэнмөмиш, Ситарэ нечэ дөфэ кагыз языб демишди:

— Эзизим Мэнсур! Мэн сәни эввэлки кими сеvirэм! Һәр-каһ мөни алмаг истәсән, чыхыб сәнэ кәләрәм.

Фэгэт, Мэнсур һәр дөфэдэ «Йох» чавабыны язмышды. Бу дөфэ артыг Ситарэ Мэнсурун мөһөббәтинэ бәнд олуб иштия-гында кәзирди. Мэнсур исә, боюн гачырырды. Буна көрә дэ Ситарэ Һәсәнин эвиндэ галмаға мөчбур олурду. Ахырынчы исә, атасындан сонра тамам атасынын мүлкү малыны сатыб ичкийэ хәрчләмишди. Ахырынчы гапикләрини вэ өз мүхәллә-фатыны тамаман сатыб гумара гоймушду. Һәтта иш бир мө-гама чатмышды ки, эвдэ ач галмышдылар. Ситарэ буну кө-рүб атасындан галмыш һәмин мүлкү, бағы Мэнсура 10 мин маната сатмышды. Һәсән ону да аз бир вахтда хәрчләмишди. Һәрчәнд Ситарэ охумуш гыз олдуғу үчүн өзүнү доландыра биләрди, амма Һәсән она имкан вермәйиб, кедәндэ гапыны үзүнэ гыфыллайыб, кәләндэ исә ачыб, ичәри кириб енэ дө өртәрди.

Будур, Ситарэ бир яндан Мэнсурун фиргәт әә һичринә, бир яндан да Һәсәнин чөврү чөбринэ давам кәтирмәйиб, га-чыб өз әмиса оглунун янына кәлди. Мэнсур исә, ону чан вэ баш илэ гәбул эдиб, наз илэ бәсләмәйә гәрар верди. Фэгэт Ситарэнин үрөйиндэ Мэнсурун мөһөббәти күндән-күнә шө'лә-ләниб вар ә'засыны яндырырды. Нечэ дөфэ хәлвәти Мэнсура ялвармышса да, ахырынчы, һәр дөфэ бир төври-мүлайиманә илэ:

— Көзәлим, мән сәни анчаг бачы кими көрә билиб гар-даш нәзәрилә сәнә баха биләрәм,—чавабыны алмышды.

Мэнсур һәр нә гәдәр нәвазин эдәрәк ону мин дил илэ ал-дадыр, һаман һөвайи-эшги башындан чыхармаг истәйирдчә дэ, Ситарэ әсла алданмайыб һәмишә аһү зар эдирди. Инди бу саатлыгда бағын гаранлыг бир кушәсиндә отуруб, ики кәзән чавана тамаша эдиб ағлайыр.

Одур, ай чыхыб Ситарэ олан ери ишыгландырды. Бахыныз, һалэ ики ил бундан габаг зәрифликдә күл илэ рәгабәт эдән

янаглар, көрүнүз, нә һала дүшмүш? Пайыз ярпаглары кими сарымтыл бир рәнк чалыр, хәзан ели солдуран бир ярлг кими солмуш. Бахыныз, ики ил бундан габаг көрдүйүнүз о абдар ләбләр, о зәриф гырмызы додаглар ки, һәр бахан индичә ганы ахар дейәрди, инди нә һала дүшмүш?

Ону да демәли ки, һәркаһ Мэнсурун үрөйиндә мөһөббәт шэм'и сөнмүш олмасайды, бунларын һеч биринә бахмайыб Ситарэни чан тәк «Кәл, көзәлим!» дейә, бағрына басарды. Фэгәт, артыг Мэнсурун үрөйиндә мөһөббәт олмадығы үчүн Ситарэ эввәлкиндән дэ көзәл олсайды, енә ону алмазды. Ам-ма Ситарэ дэ Мэнсур кими бу кечә я һәят, я өлүм мәсәлә-сини һәлл этмәк истәйирди. Одур ки, мәлул-мәлул Мэнсурун дөлынча кедиб данышмаға сөз ахтарырды

Фэгәт Мэнсур онун кими олмайыб, ону охшайыр, һалына яныб ағлайыр, һәмишә кәзәндә: «Ситарә, кәл бизимлә ке-дәк» дейирди. Һәтта бу кечә дэ она онларла кәзмәйи тәк-лиф эләмишди. Амма, Ситарә кетмәйиб орада отурмушду.

Бир гәдәр кечди. Сара Мэнсурдан айрылыб эвә кетди. Мэнсур яваш-яваш Ситарәйә тәрәф йөнәлди. Ситарә ону кө-рәндә ахырынчы сөзүнә чаваб алыб мүгәддәрәты һәлл эт-мәк—я сәадәтлә яшамаг, я гәбр эвинә кетмәк—үчүн аяға ду-рараг Мэнсурун әлини тутуб дизи үстә отурду:

— Аман, Мэнсур! Мәни һичр одуна яндырма. Мәнә рәһи-әт!

Мэнсур кәлд онун әлиндән тутуб галдырды вэ башыңчә гучағына алыб охшамаға башлады. Ситарә исә, бир ан әв-вәл сөзләрини демәк үчүн эввәлки гайда илэ галыб, фэгәт чухура дүшмүш көзләрини Мэнсура тикиб:

— Мэнсур! Мэнсур! Сәнин мөһөббәтинә бағланмышам. Мәним һәятым сәнин әлиндәдир. Сән мәним кәлчәк мүгәд-дәрәтымы һәлл эдә биләрсән. Мэнсур! Инсаф әт! Разы олма ки, мән 20 яшында олдуғум һалда пуч олуб гара торпаглар алгына кедим...

Бурала Мэнсурун көзләри яшарыб:

— Ситарә! Әчәба мән сәнин фәрагындан янмырдыммы? Әчәба мән өзүм интиһар этмәк гәслинә дүшдүм, сән мәним һәятымы сахламаг истәдинми? Әчәба һеч мәни мөһөббәт оду яндырмырдымы?

Ситарә онун сөзүнү кәсиб:

— Мэнсур! Күнаһкарам! Мәнә рәһи әт! Мәни яндырма!..

— Көзәлим, инди мән сәнин үчүн нә эдә биләрәм ки, сәни

бачыдан гейри бир кэс көрө билмирэм. Мэним үрэйим юмшагдыр, иичран гэмни чэкиб сэнин халына яныр, фэгэт неч бир чарэ!..

Ситарэ ахырынчы дэфэ олмаг гэсдилэ сөзүнү кэсиб:

— Мэнсур, мэни яндырма, инсаф эт, рэһм элэ!..

Мэнсур неч бир чарэ тапа билмэдийи үчүн:

— Көзэлим, мэн сэнэ ганымын баһасы илэ хидмэт этмэйэ һазырам, фэгэт бу ишдэ мэзурам...

Бурада Ситарэнин эндамы сусталыб ерэ дэйди. Мэнсур ону дургузуб апармаг истэдисэ дэ, Ситарэ мане олуб отурду. Бир аздан сонра Мэнсур эвэ кетди. Кедэ-кедэ Мэнсур кечмишлэри дүшүнүб, көзлэри яш илэ долду. Эмиси гызынын интиһара гэсд этмэсиндэн горхуб эвэ кирди ки, бэлкэ Сарадан рүхсэт алмага мүвэффэг олуб етим эмиси гызыны бу дэрддэн хилас этсин.

Фэгэт Мэнсур кедэн кими Ситарэ һэятындан үсанмыш, зэлил бир һалда дуруб ағлая-ағлая һүндүр чинар ағачынын янына кэлэрэк ағача дырмашды. Бир будағын үстэ отуруб бир гэдэр ағлаяндан сонра шэрфини боғазындан ачыб бурараг бир учуна ағачын будағына, бир учуна да илмэк элэйиб өз боғазына салыб будагдан асылмаг истэдикдэ, көзү ағачын алтында, һовузда үзэн балыглара саташыб даянды. Көзлэри яш илэ долуб, тамам кечмиш күнлэри кэлиб көзүнүн габағында дурду. Үрэйинин эн дэрин кушэсиндэн бир аһ чэкиб:

— Эй бивэффа дүня! Эй залим дэвран! Эй бивэффа талел! Сэн дэ биз'тибармышсан ки, ити тиловун учуна кечирдийин бир парча лэзиз тэамына алданыб торуна дүшдүм. Сэн инсан мэрһэмэт эдэн олмайыб залим бир сэйялсан ки, инсанлары алдадыб өз торуна салырсан! Эчэба белэ дэ зүлм олар ки, беш күнлүк сээдэтлэ мэни мэгрур эдиб о гэдэр йүксэйэ галдырдын ки, тамам инсанлар көзүмдэн гейб олду. О заман мэн йүксэк көйлэрэ учдугуму зэни эдиб сэнэ тэшақкур эдирдим. Фэгэт, һейһат!.. Билмирдим ки, сэн мэни о гэдэр йүксэйэ мэйһ ондан өтрү галдырырсан ки, ерэ чырпыб бир дэ һэрэкэт игтидарымы элимдэн аласан. Залим! Элэ дэ этдин! Мэним учучуларла бэһс этмэйэ гадир олан газадларым сындырыб гую дибинэ салдын. Аһ, һаны о күнлэр ки, һэмнин чинар ағачынын дибиндэ Мэнсур илэ кэзиб шад бир һаят сүрүрдүк! Һаны о күнлэр ки, бу ағачын дибиндэ Мэнсур илэ эһд бағладым! Инди мэн Мэнсуру эсла тагсыркар этмирэм.

О заман мэн бэдбэкт о гэдэр мэгрур олдум ки, эһдими сындырдым, ону яндырдым. Инди дэ өзүм янырам! Һаны о күнлэр ки, бу һовузун кэнарында отуруб һэмнин балыглара тамаша эдэрдим! Һаны о күнлэр ки, о күллэрин арасында кэзиб, өзүмү күлдэһ даһа зэриф билдийим үчүн бүлбүллэрин һэзин налэлэрини мэннисэрдим. Кечди, кечди!.. Кечэн кечди!.. Даһа кери дөнмэз!.. Аһ, бивэффа дүня! Артыг, сэнин э'тибарыны көрүб сэндэ доланмаг истэмирэм. Элвида, эй ичиндэ бэхтияр күнлэр кечирдийим бағча! Элвида, эй кечэ-күндүз һэмнишиним олан күллэр, кечэ-күндүз нэгмэлэрини эшитдийим бүлбүллэр! Элвида, эй майеи-сүрурум вэ тамаша нэгтэмин эн гиймэтиллэри олан хырда балыглар. Элвида, эй чинар ағачы! Сэнин дибиндэ бэхтияр күнлэр кечириб эһд бағладым. Инди дэ һаман эһди сындырмағымын чэзасыдыр, чэкирэм! Элвида, эй эввэли майеи-гүрур вэ ифтихарым вэ ахырда баис-рэнчү һалакэтим олан көзэллик ки, бундан сэнра гара торпаглар алтында мэйһ вэ пэришан олуб кедэ-кэксэн! Элвида, эй һилали-пэртөвнисар! Элвида, эй мөһэббаты йолунда һэятымы тэрк эдиб гурбан олдуғум Мэнсур! Артыг мэн өлдүм! Элбэт мэгрур, мүтэкэббир вэ эһд сындыранын ахыры будур ки, ийирми яшында олдуғум һалда өлүрэм! Аһ, залим зэманэ! Инди сакист ол!!!

Бурада Ситарэ өзүнү ағачдан туллаыб асылыр...

Мэнсур исэ бу һалда гапыдан чыхырды. Кедиб мүлайи мэнэ бир дил илэ Сарая демшиди:

— Эзизим! Сэн өзүн бизим мачэрамызы билирсэн, инди Ситарэнин халыны дэ көрүрсэн... Мэн бу ишэ, онун бу гэдэр эвийэт чэкмэсинэ разы оларам, фэгэт вичдан буна йол вермэз. Мэн ондан интигам алмаг һисси илэ онун бу чэфаларына шад олмалыям, фэгэт инсанийэт буна йол вермэз. Ситарэ интиһара гэсд эдэрсэ, биз күнаһкарыг. Мэним үрэйим киши үрэйин олдуғу үчүн бу зүлмэ даяныр. Фэгэт, ханымларын үрэйи саф, һэссас олдуғу үчүн сиз буна разы олмамалысыһыз...

Артыг Саранын рэнкинэ бахмаг олмазды. Сара билрди ки, Мэнсур Ситарэни истэмир. Инди дедийи сөзлэрдэн дэ мэгсэди одур ки, Ситарэни бош ад үчүн дэ олса алыб бу баладан хилас элэсин. Сара өзү дэ Ситарэнин халына ачийыр, онун чэкдийи эзиййэтлэри азалтмаг үчүн чалышырды. Фэгэт нэ гэдэр олурса, рэгиблик һисси Сарая мане олурду ки, Ситарэнин алынмасына разы олсун. Индики һалда исэ Саранын

рэнки саралмыш, үрәйи чырпыныр. Демәк олар ки, билмәррә шушу башындан чыкмыш. Бу сааг ики бейүк гүввә, ики һисс Сараңын үрәйиндә чарпышыр, боғушур. Сара биһуш кими дуруб санки бу ики һиссин, инсанийәтлә рәгиблийин мүбаризәсинин ахырыны көзләйрди. Сара чох нәчиб бир гыз олдуғу үчүн инсанийәт һисси галиб кәлмәли иди. Фәгәт рәгиблик һисси ачиз дүшмән олмадығы үчүн, белә көрүнүрдү ки, бу ики һисс һәр икиси бир күчдәдир вә һансы бирин: кәнардан бир көмәк кәләрсә, о галиб кәләчәкдир. Мәнсур Сараңын рәнкиндән, мәлул-мәлул бахан көзләриндән бу һалы анлайыб инсанийәт һиссинә көмәк олмаг үчүн һезин бир әда илә:

— Көзәлим, әмин ол ки, мән икиарвадлылығын әлейһинәйәм. Фәгәт, бу һәвавү һәвәсин кәсрәтиндән олмайыб мәһз етим әмин гызына рәһим кәлдийи үчүн, бу ишә мәчбур олурам. Бир фәләкзәдәнин ки, һаяты сәнин әлиндәдир, зәнимчә ону бир кәлмә сөзүнүз гурбан вермәзсиниз.

Мәнсур даһа да сөзүнү гүввәтләндириб:

— Сара, мән сәни севирәм! Сәнин йолунда һәр ишә һазырам! Амма сиз дә мәни севирсиниз...

Сараңын үзү даһа да саралыб, алһында тәр гәтрәләри заһир олду. Бир аздан сонра рәнки күл кими гызарыб, ири көзләри айдынлашыб, башыны тәнбәл бир һәрәкәтлә галдырыб көзләрини Мәнсурун көзләринә тикди. Санки бу мәнзун бахышы: «Мәнсур! Сонра мәни атмазсан ки?» дейә суал эдирди. Бу суал Сараңын көзләриндә ашкар охундуғу үчүн Мәнсур тез үрәкдән чаваб верди:

— Сара, севкилим, мән сәни севирәм, ахыра кими дә севәчәйәм. Фәгәт...

Бурада Сара бир тәрәфдән галиб инсанийәт һиссинин тәзийгилә, бир тәрәфдән Ситарәйә рәһми кәлдийи үчүн, бир тәрәфдән дә Мәнсуру севдийинә көрә онун хаһишини әмәлә кәтириб хатирини сындырмамаг үчүн өзүнү сахламайыб биһтияр күл яргагы кими гызармыш додагларынын һәрәкәти илә аһәстә:

— Разыям!—дейә чаваб верди. Мәнсур буну эшитчәк, шад байыра фырлады ки, бир ан әввәл етим әмиси гызыны эшгин янар одларындан чыхарсын. Лакин байыра чыханда Ситарәнин ағачдан асылдығыны көрүб:

— Даян!—дейә, сүр'әти-саигә илә ора йүйүрдү. Атылыб шәрфдән тутуб гырды, әйилиб Ситарәнин үзүнә бахараг:

— Дур, Ситарә, сәнә шад хәбәр кәтирмишәм!..—деди.

Амма, һейһат!.. Вахт кечмишди. Ситарәнин һаятына даһа умуд йох иди. Ахырынчы сөзләри эшидәндә көзләрини биһтияр бир сурәтдә ачыб, голларыны дилсуз вә зәиф бир һәрәкәтлә галдырыб Мәнсурун бойнуна салараг боғуг вә һезин бир сәслә:

— Мәнсур, сәндән ахырынчы хаһишим, сәнә ахырынчы вәсийәтимдир...

Бурада Ситарә даяныб енә кәсмә-кәсмә тәкәллүмә башлайыб:

— Бари, бу бир сөзүмү ерә салма. Ахырынчы арзум: мәни һәмин чинар ағачынын дибиндә дәфн әдиниз!

Мәнсур, һәрчәнд Ситарәнин ахырынчы сөзләрини эшидирди, фәгәт данышмаға гүдрәти йох иди. Көзләриндән ахан яш Ситарәнин янагларына тохунурду. Ситарә ахырынчы дәфә һәрәкәтә кәлиб:

— Вәсийәтимә әмәл эт, мәндән чәкдийин чәфалары мәнә һалал эт...

Бурада Ситарә зәиф һәрәкәтлә Мәнсурун додагларыны: өз додагларына япышдырыб, ахырынчы бахышла Мәнсура бахыб, көзләрини юмуб чаныны тәслим этди...

Будур чәрхи-биарын ол кәрдиши,
Чәфадыр, әзийәтдир һәр бир иши!..

1916-чы ил.

ДИЛБЭР

— Һәр күн бир дөгигә динч отурмаян вә динчлик вермәйән Дилбәр, дәрс башлар-башламаз: «Мүәллимә, мән дейим, мән дейим» дейә, бармагыны көйдә ойнадан вә гопардыгы курулту илә бүтүн синифдә бир һавәс, бир дирилик оядаң Дилбәр бу күн бирдән-бирә сусмуш, ганады гырылмыш бир гуш кими ериндә бүзүшүб отурмушду. Һамы һейрәт эдирди. Мүәллимә белә буна һейрәт этмәйә билмәди:

— Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дейилсән ки?

Дилбәр, юхуда имиш кими, диксинди, башыны галдырды, анчаг данышмады, сусду галды. Мүәллимә ону ирәли чагырды... Һәр күн сөзләри грамафон кими бир-биринин ардына дүзән Дилбәр бу күн гырыг макаына кими баш-аяг вурурду. Онун фикри нә исә узаг бир ердә, там башга бир шейлә мәшгул иди. Дәрәдән сонра мүәллимә Дилбәри мүәллимләр отагына чагырды:

— Дилбәр, сәнә нә олмушдур?— дейә сорушду.

— Дилбәрә далғын көзләрини ерә тикмиш, сусурду. Бу аралыг Дилбәрин синиф йолдашы Мәрийәм башыны әйиб:

— Мүәллимә, Дилбәри әрә верирләр,— деди.

— Аһа, әрә кетмәк истәйирсән?— дейә, мүәллимә күлүмсә-мәк истәркән, Дилбәрин кичик бәдәннә титрәди, көзләри яшарды вә бирдән:

— Йох! Мән истәмирәм, атам верир,— дейә,— дизи үстә дүшдү. Дәрәдәли башыны мүәллимәсинин дизи үстә салыб әсәби бир һәнкүртү илә ағламага башлады...»

— Дилбәр ики дәрәчәли мәктәбин үчүнчү синифидә иди. Атасы Һәсән киши, йохсул бир кәндли иди; дүня малындан —

гаратикән бир гәяны, өвләд адына да бир гызы варды. Саһадлы дейилди. Анчаг савадсызлыгын нә гәдәр бөйүк бир бәлә олдуғуну өз тәчрүбәсиндән билмиш вә оғлу олмадығы үчүн гызыны да олса охутмағы кәсдирмишди.»

Гышын узун кечәләриндә Дилбәр китабыны алыр, очаг янында Һәсән кишинин габагында отурурду. Онун үчүн Авропадан, Америкадан, Африкадан, адамһейән инсанлардан, дүнянын яранышындан охуюр, Һәсән киши бөйүк бир зөвг илә динләйир, буларын һамысыны эшитдийн һадисәләртә тутушдуруп вә бәзән гызынын гәт'и бир алим олдуғуна инаныр, севинирди. Бир аздан сонра Һәсән киши ахундун отагына кедир. Дилбәр исә атасы кәлинчә дәрсләрини һазырламага башлайырды.

— Ара-сыра Дилбәр атасынын йохсуллуғуну хатырлайыр, охуяб доктор олачагыны, ағ палтар кейиб хәстәләрә баһачагыны, атасына көмәк әдәчәйини, гоча атасынын башыны учалдачагыны дүшүнүр, дүшүнүрду. Даһа бир чох шейләр дүшүнүрду... Языг ки, заваллы Дилбәр онун үчүн нәләр һазырландығыны һеч дүшүнүрду.

Ахшам үстү Һәсән кишинин эви долу иди. Ахунддан башламыш гырахмаллы охумушлара кими һәр бичимли адам варды. Лап күнчәдә отуран күмүш гәяянлы, тирмә гуршагы; бир киши данышырды:

— Ай Һәсән киши! Даһа көһнә кәндә тәзә дөб гоймаячагсан ки... Машаллаһ, аллаһ сахласын, ушаг да яша-боя долмушдур... Гыз хейлағыны әвдә чох сахламаг да бир шей дейилдир. Мирзә Кәрим дә, аллаһа шүкүр, өзкә дейил, өзүн яхшы таныйырсан... Аллаһ хейир версин...

Һәсән киши дүшүндүйүнү дейә билмирди:

— Филани... о ки, вар авам... мәнни кими һейван, о һеч. Бизим даһа вахтымыз кечмишдир. Дүня һейван кәлминик, һейван да кедәчәйик. Бундан сонра авам адам бир пула дөймәз. Мән әһд эләмишәм, күнүмә бир күн галмыш о ушагы охудачагам, пул бир шей дейилдир. Адам кәрәк дүняда яхшы илә яманы билсин,— дейә Һәсән киши әлмин файдасыны аңлатмаг истәйир, анчаг дейә билмирди.

— Һәсән киши, доғрудан да, пулу о гәдәр әһәмиһәтли билмирди. Анчаг бу дәфә өзү әл-аягынын сарылы олдуғуну һисә эдирди. Бу вахтадәк кәләп әлчиләрә: «Гызым охуюр, вермәрәм» дейирди. Анчаг бу дәфә бир аз дилин долашырды.

Мирзә Кәрим мәрәсәдә охумуш бир тәләбә иди. Анасы

мәрсийәхан, атасы да пирдә шейх иди» Анчаг сон заманлар тәләбәлик чох да ишә кечмәдийи үчүн Кәрим екә илмәк папагы дәйишиб, икиүзлү бир папаг гоймуш, ләббадәни ярыя кими кәсиб пенчәк гайырмыш, нә'лейн еринә ләзки мәсти кеймиш, нәһайәт ийирми икинчи илдә үчайлыг курслара кирмиш, Молла Кәрим әвәзинә Мирзә Кәрим олуб чыхмышды. Кәнд мәктәбиндә дәрәс дейирди. Фикрән дә Мирзә Кәрим зиялылашмышды. Һәр күн гәзети илк сәһифәсиндәки тарих вә нәмрәсиндән башлайыб сон сәһифәсиндәки э'ланлара вә сифаришләрә кими охуурду. Данышығында «Ислам милләтинин чәһаләтдә галмасындан, харичиләрин култураны исламдан алдыгларындан вә гур'анда бүтүн әлмләрә ишарә олдуғундан» узун-узадыя бәһс эдирди.»

«Мирзә Кәрим пис адам дейилди. Касыблара әл тутанды. Һәсән кишинин өзүнә аз яхшылыг этмәмишди. Һәлә билдир Һәсән кишинин хыры яндыгдан сонра Мирзә Кәрим едди йүз манат вериб онун үчүн бир ат-араба алмышды.» Һәсән киши ярылыға ишләдир вә хырда-хырда пулуну Мирзә Кәримә долдуурду. Анчаг нәдәнсә, бир нечә ай бундан әввәл ат ганчыр олуб кәбәрмиш, алты йүз манат янди дә Һәсән кишинин үстүндә галмышды. Мирзә Кәрим исә, инсафән, пул үчүн Һәсән кишини тәләсдирмирди; һәтта ени ат алачағыны сәйләмишди. Һәлә сон заманлар Һәсән кишини тез-тез чай ичмәйә чағырырды. Инсафән, Мирзә Кәрим яхшы адамды, көзү ачыг адамды.

Анчаг Дилбәри әрә вермәк Һәсән кишинин бүтүн арзуларыны гырырды. О да өз гызыны бөйүк адәм көрмәк, онунла фәхр этмәк, һәлә бә'зиләринә ачыг вермәк истәйирди.

— Филани... Мирзә Кәрим яхшы адамдыр. Анчаг мәним гызым охуур, индики вахта... авам инсан ки вар... һейван кими бир шейдир, мәсәлән мән... Мән әнд эләмишәм ки, гызым дәрсини баша вурмайынча...

Бурада гырахмаллы бир киши сөзә гарышды:

— Бәли, Һәсән дайы! Яхшы буюрурсунуз, элмсиз инсан неч бир шейә дәймәз, аллаһа шүкүр, Мирзә Кәрим дә һаимызын мә'лумудур, һәлә әлм адамыдыр; яхшы дәрси дә вар. О ки галды гызын охумасына, мән өзү илә данышышам. Мирзә Кәрим өзү дейир ки, Һәсән кишидән чох хошум кәлир; чүнки көзүачыгдыр; мән өз күлфәтимә охудачагам. Анчаг бир адым үстүндә олачаг, сонра енә дә охусун... Мирзә Кә-

рим ону сәндән яхшы охутдура биләр. Орасына өзү сөз верир.»

— Бәли, бәли, орасына архайын ол, Һәсән дайы!—дейә о бири дә сөзә гарышды. Данышыг узун сүрдү. Һәсән киши чох дүшүндү. Һәтта, һараданса, кәбәрмиш аты вә алты йүз манат борчу да ядына дүшдү.

«— Филани... сөзүм йохдур... Бир гызым вар, элиндир. Анчаг бир шәртим вар: гызым кәрәк дәрсини охусун, инсан ки вар...»

— Бәли, бәли, архайын ол...—Ахунд салават чевирди: «Аллаһ хейир версин!»

Ахшам Дилбәр чөрәк емир, мүтәмади ағлайырды. Масгурада бир аз пендир, бир аз да дошаб варды. Һәсән киши чөрәйи очағын үстүнә гоюб дүшүнүрдү. Дилбәрин ач олдуғуну билдирди.

— Ағлама, гызым! Мирзә Кәрим әлм саһибдир. Ямам адам дейил. Мән чамаатын янында онун үчүн шәрт гоймушам. Сән кәрәк ахыра кими охуясан.

Дилбәр Мирзә Кәримин ярымләббадәсини, икиүзлү папагыны нә исә чәкә билмирди. Атасынын вәзәййәтини билдирди. Лакин бу дәгигәдә һәр шейи унудуб атасынын гучағына сыхылараг көз яшлары арасындан:

— Ата! Мән она кетмәк истәмирәм. Мән охумаг истәйирәм,—дейә ағлады.

О кечә Һәсән киши дә чөрәк емәди. Ата-бала һәр икиси айрылыгта дүшүнүр вә һәр икисн дүшүнчәләрини Дилбәрин дәрсини давам этдирчәйи умуду илә башлайыр вә нәдәнсә, Һәсән кишинин кәбәрмиш аты вә алты йүз манат борчу илә битирирди... Анчаг, Дилбәр бунларын һамьсындан башга, даһа бир шейләр дүшүнүр вә кизли ағлайырды.

Иш узун сүрмәди. Нишан кәлди, Дилбәр үчүн тәзә палтар, үзүк, голбаг, һәтта Һәсән кишин үчүн дә атлаз архалыг кәтирилди.

Бир нечә һәфтәдән сонра «Адамымызы верини» мәсәләси галхды, «мәктәбә» эвимиздән дә кәдә биләр» дедиләр.

Гызын яшы декрет яшына чатмамышды, ЗАГС үчүн о яндан-бу яндан кагыз дүзәлди. Ахунд кәбин кәсди. Дилбәр ата-силә, бачысы илә вә дилсиз-ағызсыз анасилә видалашыб әр эвинә кетди.

Күнләр кәлиб кечирди. Дилбәр мәктәб сөзүнү галдырмаға белә чәсарәт этмирди. Зәтән, дәрәдән дә галчамышды.

Мирзэ Кәримин анасы Молла Күлсүм она гур'андан дәрс верир, мүгабиләйә отурдур, ясин әзбәрләдирди. Ара-сыра тәзә чыхмыш мәрсийәләрдән дә өйрәдирди. Дилбәрн күнү паймайбәр өйрәнмәк вә чүмә ахшамлары ясин, үчайлыгды исә гур'ан охумагла кечирди. Палтар-палаз юмаг, габ-гашыг юмаг, хәрәк һазырламаг вә бу кими ишләр дә ағыр бир йүк кими Дилбәрнн үзәринә дүшмүш, көз ачмасына имкан вермирди. Һәлә, һәр күн Мирзэ Кәримин ярымләббадәсини, шишқин, саллаг додагларыны, чийәр кими гырмызы үзүнү көрмәк Дилбәр үчүн чәкилмәз бир әзаб иди. Лакин чәрә йох иди. Һәр күн Мирзэ Кәримн көрүнчә бир көмлөк эт төкүр, үрәйи дөйүнүр, кичирик бәдәни әсим-әсим әсирди. Көзләрини юммаг, гачмаг, бир бучага сыжылмаг, кизләнемәк истәйирди. Анчар мүмкүн дейилди. О, әринин габағына чыхмалы, нәзакәт вә рәсмиһәтлә ону гәбул әтмәли, күлүмсәмәли, күлмәли иди. Йохса юмруглар, тәпикләр гачылмаз вә амансыз шейләрди. Лакин һәр күн яландан, башга бир рәнкә кирмәк, башга чүр көрүнмәк, агламаг истәркән күлмәк дә дадлы бир шей дейилди. Нә әтмәк?.. Гапылар бағлы, гаранлыг мөзар кими далғын, сусгун бир әв! Бир яна кедә билмир, кимсәни керә билмир, дәрдләрини кимсәйә сөйләйә билмирди. Атасынын әвинә белә кетмәйә һаггы йох иди.

Дилбәр, дири икән гара бир мөзара басдырылмышды. Ән яхшы күнү—дөйүләркән, көзүнүн алты көйәрмиш бир һалда бир бучага сыхылыб ағладыгы вә хәстәләнби әринә янашмадыгы вахтлар иди. Затән, Дилбәр сон зәманлар тез-тез хәстәләнирди. Ойнаг, чевик бәдәни бүзүшүш, шухлуғуну итирмиш, көзәл көзләри дәринә энмиш, ал янаглары саралмыш, учмуш, даима күлүмсәр додаглары солмуш, гурумүш, әсәби бир титрәклик алмышды. Ара-сыра гур'ан охуяркән фикри сапыр, дүшүнүр кечмишләрини, ушагығыны, шән вә ойнаг кәнчлийини, мәктәб йолдашларыны, бүтүн умудларыны хатырлайыр, бүтүн варлыгы сарсылырды. Нә әтмәк, талә белә имиш...

Күнләр кечир, Дилбәрнн мүһити кетдикчә гаралыр; ағыр бир даш кими гаранлыг бир гуюнун дибинә энир кими кетдикчә даһа артыг гаты бир гаранлыга батыр, илишир, галырды. Ара-сыра бир шейләр дүшүнүр, фәғәт енә дә бүтүн дүшүнчәләри нәдәнсә атасынын көбәрмиш аты вә алты йуз манат борчу илә битирди.

Бир күн Молла Күлсүм ирәлидә, Дилбәр дә, голтуғунда Молла Күлсүмүн топладыгы нәзр боғчасы эвә гайыдырларды. Гызлы-оғланлы бир дәстә Дилбәрнн диггәтини өзүндә сахлады. Бунларын арасында бир чоху кечмиш мәктәб йолдашларындан иди. Дилбәрнн үрәкчийи ериндән ойнады, дәрнч бир аһ гопарды. Вәзийәтиндән утандыгы үчүн, танынмасын дейә, чадрасыны үзүнә чакди вә әйни заманда кечмиш хатират ону сарды. Чох далғын иди. Бу аралыг инчә бир әл онун чийнинә энди; әйни заманда шух бир күлүш гопду. Дилбәр диксинди. Горхмуш көзләрини керийә чевирди. Үч дуйғу—горху, севинч вә утанчаглыг—үчү дә бирдән она һүчүм әтди. Янаглары гызарды. Шашырды. Гаршысында дуран гыз—Дилбәрнн мәктәб бачылыгы Мәрийәм иди. Бир санийә үчүн кечмиш ушаг ойнагылыгы илә онун үзәринә атылмаг, гучмаг, өпмәк истәди. Фәғәт даянды. Сусду. Мәрийәм инди-инди охумүш, ирәлиләмиш бир чәмийһәт гызы иди. О исә заваллы бир мәрсийәхан шәйирди! Мәрийәм исә онун бойнуну гучуб сөзләрини, сорғуларыны бир-биринә пейвәнд әдәрәк деди:

— Ай гыз, һарадасан, көрүнмүрсән? Бу нәдир? Рәнқин учмуш! Хәстәмисән? Сәни чохдан ахтарырдым, вачиб сөзүм вар. Нәдән бу күнә дүшмүсән?

Мәрийәмин дәстәси онлара яхынлашырды. Дилбәрнн үрәйи дөйүнүр, Молла Күлсүмүн бағырачағындан горхуб,—яхшы яхшы, Мәрийәм, сонра, сонра...—дейә, яха гуртарыб гачмаға чан атырды. Мәрийәм исә она мөһкәм япшымышды, бурхамырды. Гызлар вә оғланлар кәлиб етишмишдиләр.

— Аһа, Дилбәр!.. Нечә дә дөйишмиш, арыгламыш, солмуш!—дейә гызлар ону бүрүмүшләрдн. Дилбәр өзүчү бүсбүтүн итирмишди. Бу аралыг Молла Күлсүм курултүя дөндү вә Дилбәрнн ән чох горхдуғу шей доғрудан да олду. Молла Күлсүм башыачыг гызлары вә әли китхабы оғланлары Дилбәрнн дөврәсиндә көрүнчә, гудурмушчасына бағырды:

— Бу нәдир? Һәлә бу галмышды? Әкәр ахшам әрнн итәғлу эвә кәләр, мән онунла бир нечә кәлмә данышарам. Онлар һәясыз-абырсыз, өзүндән сәрхош ләвәндләрдир. Онлар әрсиз арвад, йүкәнсиз атдырлар. Сән дә онлара гошулмушсан...

Оғланлар тез узаглашдылар. Гызлар шашырдылар. Дилбәр, бүтүн бәдәни титрәйәрәк, гыпгырмызы кәсилмиш вә һеч нә

дүшүнмэдэн элини Мэрийэмин элиндэн чыхарыб гачмаг истэйрди. Бу аралыг Мэрийэм онун гулагына чэлд эйилиб явашдан:

— Сэнэ бир мэктуб кэлмишдир, мэндэdir. Бачынкилэ верэрэм—деди.

Дилбэр, неч дүшүнмэйэрэк: яхшы, яхшы,— дейэ элини дартды вэ гачараг узаглашды...

Ахшам Молла Күлсүм нээрлэри ербээр эдир, Дилбэр исэ отуруб гур'ан охуорду. Эв гаранлыг иди. Ортаны бир мээр сүкуту бүрүмүшдү. Анчаг дивардаки саат йоручу бир ек-рэнкликлэ «тыг-тыг» вурурду. Фикри узаг-узаг ерлэрдэ иди. Бу күнки надисэ онун бүтүн варлыгыны сарсытмышды. Дүшүндүкчэ, үрэйи дөйүнүр вэ саатын тыггылтысына «тыг-тыг» чаваб верирди. Хатират она динчлик вермирди, бүтүн ушаг руһуну эзирди. Мэктэб, ушаглыг, гайгысызлыг...

Дилбэр, көзлэриндэн элинин үстүнэ дүшөн дамлардан айылмыш кими, башыны галдырды. Молла Күлсүм отагда йох иди. Дилбэр галхды. Тахчадан бир баглама көтүрдү, ачды, бахды. Эсэби бир мараг вэ һайэчанла бахды, бахды... Бүтүн кечмиш күнлэри бир дэгигэдэ чанланмыш кими, зейниндэн кечди вэ бирдэн үзү үстэ, баглама үзэринэ эниб, дөһшөтлү бир һөнкүртү илэ агламага башлады. Бу—Дилбэрин көһнэ китаблары иди. Дилбэр онлары багына басыб дэринн кэлэрлэ ичин-ичин аглайарды.

* *

Кечэдэн чох кечмишди. Мирзэ Керим ахундун отагындан гайытмамышды. Анчаг, гайытмасына аз галмышды. Дилбэр галхды, гапыны ачды, байыра бахды. Булашыг бир кечэ иди. Күлөк бэ'зэн шиддэтлэ чырпыныр, дамларын бачаларыны тагылдадыр, бэ'зэн неч йохмуш кими сусурду. Көйдэ ай булутлар илэ тоггушурмуш кими, өртүлүр вэ ер үзүнү гаранлыгларда богур, каһ да яваш-яваш булутдан чыхыб бир нечэ санийэ үчүн ер үзүнэ хэстэ, сары, өлкүн бир ишыг атырды.

Дилбэр байыра чыхды. Явашча һэйэгдэп кечди, күчэ гапысыны ачды, бахынды. Кимсэ йох иди. Бир гэдэр дүшүнүб энэ дэ гайытды, ачыг галмыш отаг гапысына бахды. Гаранлыг ичэрисиндэ, пәнчэрэ илэ гапы лампанын сары ишыгындан вэрэмли ики көз кими бахырды. Дилбэрин үрэйи сыхылды вэ бирдэн башыачыг, күчэйэ атылыб, дустагдан га-

чырмыш кими, бир һэйэчан ичиндэ гачмага башлады. Һарая? Озу дэ билмирди... О анчаг гачмаг, бу дирилэр мээрарындан узаглашмаг истэйирди. Бир аралыг Дилбэр дөндү, бахды Гапыя бир гаралты янашырды... Бу шүбһэсиз, Мирзэ Керим иди. Дилбэр бир гырпым даянды. Горхундан бэдэни титрэйирди. Күлөк угулдайыр; санки бир сэс она: «Гайыт, гайыт!» дейирди. Фэгэт Дилбэр күлэйи динлэйэчэк бир һалда дейилди. Яйлыгынын учларыны тутмуш һалда, эсэби аддымларла ирэли атылмыш, гачыр, мүтэмади гачырды. Артыг эв чох узагда галмышды. Күлөк гаршыдан Дилбэрин үзүнэ чырпыр, гулагларында угулдайыр, еришини явашладырды. Палтарлары фырылдайыр вэ аягларына долашараг еримэсинэ мане олурду. Дилбэр бир нечэ дэфэ даша илишмиш, йыхылмыш, әллэри, дизлэри эзилмишди. Лакин Дилбэр буһларын фэргинэ вармадан галхыр, енидэн йүрүйүрдү. Һарада олдуғуну билмир вэ бөлкэ дэ дүшүнүрдү. Анчаг, ачыгыл далгаларын ялчын гаялара чырпыб бир курулту гопармасы саһилдэ олдуғуну хатырладырды. Ай булут алтына кечмиш, бүтүн каннат гаранлыга бүрүнүшдү. Этрафда кимсэ йох иди. Һэр тэрэфдэн вәһши бир тәбиат, гаты бир гаранлыг Дилбэри бүрүнүшдү. Кечэнин гаранлыгы ичэрисиндэ яһныз күлэйич горхунч курултусу Дилбэрин гулагларында угулдайыр, гаршыда Каспинин йыртычы далгалары һиддэтлэ гаялара чырпыр, дөйүшүр, багырыр, ялчын гаялары, сөрт дашлары гопармаг, йыхмаг, өз ағушуна алыб удмаг истэйирди. Дилбэр исэ неч бир шей көрмэдэн, дүшүнмэдэн бу кимсэсиз тәбиатин ортасында йүрүйүр, кетдикчэ эвдэн узаглашыр вэ гаты бир гаранлыга далырды. Һарая? Нэ үчүн? Бурасыны Дилбэр өзү дэ билмирди.

Артыг, саһилдэ кечэнин гаранлыгындан башга бир шей көрүнмүр, күлэйин угултусундан вэ далгаларын ачыгыл багыртысындан башга бир шей эшидилмирди. Дилбэр гаралыга гатышмыш... кечэ Дилбэри удмушду...

1927-чн ил.

КҮЛӨР

(Хатират дәфтәриндән фрагментләр)

— Әсәрдә бир азәрбайчанлы гызын чадраны атмасы көс-тәрилик. Кино тамашачылары бу бирчә гызын да азәрбайчанлы олмадыгыны өйрәнинчә нә дүшүнә биләләр? Иккичә күн дә көзләйин, мән азәрбайчанлы гыз тапарам, — дедим. Режиссор разы олду.

Шәһәрә дүшдүк. Шәкилдә чәкилмәйә разы олан гызлар көзәл дейилди. Аз-чох көзәл олан гызлар да разы олмурдулар, даһа доғрусу, онлары гоймурдулар.

Бизә бир адрес вердиләр, «орада көзәл бир гыз яшайыр» дедиләр. Кетдик. Гапыны дөйдүк, ачдылар. Бу, мәним Күләр илә илк көрүшүм иди. Илк бахышда мәним дигәтими өзүнә топлады. Бу, демәк олар ки, фачиәмизин башләнғычы иди. О заманлар Күләр 16—17 яшларында иди. Күләр орта бойлу, инчә вә зәриф, япышыгылы бир гыз иди. Даима гурназчасына күлүмсәйән ири, мави көзләри варды. Гыса, гывыргы сачларыны ачыг, ағ чийинләринә сәпәрәк, гапы ағзында даянмыш вә назик ал додагларыны бүзәрәк, ири мави көзләрини бир сорғу бахышилә бизә тикәрәк бир кәлмә белә данышмадан бахырды. Йолдашым көһнә кино ишчиси иди. О, көзләрини Күләрден айырмайраг:

— Биз Мәрийәм ханымы көрмәк истәйирик, — деди.

Күләр күлүмсәди. «Бу саат» дейә башынын чәлд һәрәкәтилә гывыргы сачларыны чийинләринә атараг чәлд бир һәрәкәтлә дөндү вә гапы ағзында көрүнмәз олду.

Йолдашым бир сорғу илә мәним үзүмә бахыр, фикрим билмәк истәйирди. Көзәл дейә ялвардыгымыз вә рәдд чавабы

алдыгымыз гызлара нисбәтлә Күләр, инсафән, ән көзәл вә япышыгылы бир гыз иди.

Биз инди гапы ағзында Күләрин сымасыны, күлүшүнү вә йүрүшүнү музакирә әдәрәк Мәрийәм ханымы көзләйирдик. Гапы лайбалай ачылды. Күләр үркәк вә ойғаг бир дағ кечиси кими ирәли ериди. Ардынча, һүндүр бойлу, инчә вүчүдлу, сары бәнизли бир гыз кәлирди. Бу—Мәрийәм ханым иди.

Мәрийәм ханым да яман дейилди. Мәрийәм ханым далғын көзләрини бизә тикиб кәлишимизин сәбәбили билмәк истәйир, Күләр исә данма сәбәбсиз күлүмсәйән ири көзләрини кәһ бизә, кәһ Мәрийәм ханыма чевириб ишин сонуну көзләйирди.

— Бизә кинода чәкилмәк үчүн сизи нишан вермишләр. Мүсаидә этсәйдиниз, тәчрүбә үчүн сизи лентдә чәкәрдик— дедим.

Мәрийәм ханымын чатылмыш гара гашлары айрылды, күлүмсәди вә һеч дә ачыгланмады. Бәлкә бир аз да хошланмыш кими көрүнүрдү. Иккичә күн вахтымыз вар иди. 60 адам даяныб азәрбайчанлы гызы көзләйирди. Мәним үрәйим думайлы бир умудла дөйүнүрдү. Биз сәбирсизликлә чаваб көзләйирдик.

Күләрин гашлары тәрсинә олагаг чатылды, күлүмсәр көзләри нәдәнсә парлады. О, чаваб көзләйирмиш кими, әввәлчә Мәрийәм ханыма, сонра да өз боюна, мәрмәр кими ағ көксүнә вә сонра да шимшад кими дүмдүз гычларына бахды. Мәнә элә кәлирди ки, о өз көзәллийини тәһгир әдилмиш һесаб әдирди. Доғрусуна кәләрсәк о, Мәрийәм ханымдан даһа көзәл иди. Нә үчүн она демирләр, Мәрийәм ханыма дейирләр?

— Валлаһ, мән... билмирәм нечә йәһни кино... ахтарсаныз... йәһни доғрусу, мән өзүм бир сөз дейә билмәрәм. Зәһмәт чәкиб дурунуз, атама дейим... сонра сизә дейәрәм, — дейә Мәрийәм ханым тез ичәри кечди.

Күләр динмәз даяныб далғын көзләрини аягларындан айырмады. Бирдән чәлд бир һәрәкәтлә башыны галдырды, үзүнә төкүлмүш гывыргы сачларыны башынын һәрәкәтилә күрәкләринә атды вә ири, мави көзләрини галдыраг:

— Мәни дә көгүрсәниз олмазмы?— деди, вә эйни заманда янаглары утанчагыгдан ганла долду.

Назик додаглары нар киләси кими аллыгдан яныр, көзләри исә әввәлки кими күлүмсәйирди.

Там бу аралыг Мәрийәм ханым ичәри кирди. Онун үзүндә, көзләриндә енә бир далғынлыг варды.

— Атам эвдә йохдур, ашшам сорушарам, сабаһ кәләрсиниз, һәр нә дейәрсә, сизә дейәрәм. Я истәрсәниз, өзү илә дапышарсыныз,—деди вә башыны ашағы салараг даянды.

Күләр бүтүн бою илә йүксәлди. Инди онда бир гәт'ийәг вә бир вүгар дукулурду.

— Истәсәниз мән кәләрәм, мән мәктәбдә дә, хырда сәһ-нәчикләрдә ойнамышам,—деди,—о кәлмәзсә, мән кәләрәм,—дейә элава этди вә күлүмсәр көзләрини Мәрийәмдән гачырагаг чаваб көзләйирмиш кими мәнә тикди.

— Яхшы... сизи бурахарлармы? Бәлкә сизин дә атаныз разы олмады?—дейә мән сордум.

— Мәним атам йохдур. Бирчә анам вар, бир дә ки... Сабаһ кәләрсиниз, онлара дейәрсиниз, сонра һарая истәрсәниз, кәдәрәм.

Эвләринин адресини сөйләди.

— Чох көзәл,—дедим,—сабаһ йәгин кәләрик.

Айрылдыг.

Бөйүк бир севинчлә сәкиләри өлчәрәк фабрика чатдыг.

— Гыз вар!—дейә йолдашым курулдайырды,—сабаһ һа-зырдыр!

Бүтүн фабрика севинирди.

Мән севинчимдән кечәни ятмадым.

Сәһәр тездән йолдашым кәлди.

Бирбаш Мәрийәм ханымкилә йолландыг.

Гапыны дөйдүк, ачан олмады; һайладыг, чаваб чыхмады.

Йолдашымын бурну вә додағы бир гәдәр салланмышды.

Мән исә она тәсәлли вермәйә чалышырдым:

— Сән һеч мә'юс олма. Күләр ондан даһа көзәлди, өзү дә халис нағд. Кедәк апараг, чәкилсин, гуртарды кетди.

Йолдашым бүтүн йолу далғын аддымларла кедиб бир кәлмә дә данышмырды. Мән исә, архам Күләрә бағлы олду-гундан һеч руйдан дүшмүрдүм.

Гапыны дөйдүк.

Күләр гапыны ачды.

Көзләри күлүр, үзү әввәлки кими юмшаг вә мөһрибан иди.

— Буюрунуз... буюрунуз,—дейә гапыдан чәкилиб йол верди. Мән Күләрин белә шән олдуғуну көрүнчә севинчимдән ганад чалыб учмаг истәйирдим. Бир дә үзүнә дигтәтлә бах-дым. О, дүнәнжиндән даһа көзәл көрүвүрдү.

Ичәри кирдик. Бизи 28 яшларында һүндүр бойлу кәңч бир оғлан гаршылады. Юмшаг һәрәкәти, симасы вә бүтүн кө-рүнүшү онун бир зиялы олдуғуну көстәрирди.

Палтары исә, тәрсинә олараг, ишчи палтары иди.

Эйниндә ағыр ярымпалто, аяғларында исә һәддиндән бөйүк вә кобүд узунбогаз чәкмә варды.

— Таныш олун,—дейә Күләр әли илә кәнчи көстәрди.

Кәңч исә вәзийәт алыб бир нәвазишлә әлини узадараг:

— Камал,—дейә танышлыг верди вә эйни нәзакәт вә нә-вазишлә:—Буюрун, отурун,—деди.

Отурдуг. Камал өзү дә столун о бири башында бизимлә үзбәү отурду вә бизи динләйирмиш кими бир вәзийәт алды.

Араны бир сүкут сарды. Мәни Камалын һәрәкәт вә рәф-тары илә палтары арасындаки тәзад бир гәдәр дүшүндүрдү.

— Сиз нә буюрурдунуз?—дейә Камал сүкуту позду. Онун да көзләриндә вә бүтүн үзүндә бир тәбәссүм варды. Анчаг нә-дәнсә көзләриндәки тәбәссүмүн ичәрсиндән анлашылмаз бир кәлкә сүрүшүр, додагарлынын бүрүшүйүндә итирди. Һә-лим вә юмшаг сәсиндә соуг бир сәмимийәт дукулурду.

Күләр столдан бир аз узагда динмәз вә данышмаз оту-руб бахырды. Артыг онун да даима күлүмсәр көзүндә бир раһатсызлыг чырпындығыны көрмәк чәтин дейилди.

Камал онун гардашымы? Я нишанлысымы? Мән билмир-дим. Анчаг орасыны билирдим ки, Камал бу эвдә гәт'и бир сәсә вә һакимийәт һаггына маликдир. Онун гәрары гәт'и олачагдыр.

Мән сөзү һарадан вә нә саяг башлаячағымы билмирдим.

Бирдән рус-япон муһарибәсиндән башладым. Балкан му-һарибәсинә, орадан чаһан муһарибәсинә, феврал ингилабы-на, Октябр ингилабына, Апрель ингилабына, пролетар инчә-сәнәтинә, сәһнәнин вә кинонун әһәмийәтинә, азербайчанлы гызларын сәһнәдә иштиракынын лазым олдуғуна кәлдим вә нәһайәт кәлишимизин әсл сәбәбини изаһ этдим.

Камал мәни бөйүк бир дигтәтлә динләйир вә сөзләримин ән чанлы ерләриндә «бәли-бәли, эләдир» дейә башынын чидди һәрәкәтилә тәсдиг эдирди.

Онун бу тәсдиги мәни даһа да руйландырыр вә даһа һә-вәслә данышмаға сөвг эдирди.

— Бизим сәһнә вә киномузун азербайчанлы гызлара әһти-ячы вардыр. Одур ки, биз дә Күләр ханымы киноя дө'вәт этмак үчүн кәлмишик,—дейә сөзүмү битирдим.

Күлөр ири көзлөрүн галдырып мәнә бахды вә нәдәнә өн дән көзлөрүн эңдирди.

Камал бир папирос яндырды вә сакит бир сәслә данышмаға башлады.

— Билирсиниз, сизин дедикләриниз доғрудур. Элбәттә, башга халглар өз сәһнәләриндә иштирак этдикләри кими, бизим дә гызларымыз этмәлидирләр. Анчаг онларын мүнһити илә бизим мүнһитимиз арасында бир фәрг вардыр. Мәним һеч бир сөзүм йохдур, мән мәмнунийәтлә разы оларам. Мәним атам маарифпәрвәр бир адам олмушдур.

Камал бармағы илә дивардаки бир фото шәклини көстәрди. Мән биһтияр шәклә бахдым. Баһалы бир чәрчивәдә 50 яшларында көзәл, зиялы палтары кейинмиш бир киши шәкли варды.

— Анам 25 ил бундан әввәл чадрасыз кәзмиш вә гадынлар арасына маариф яймышдыр. Она көрә дә мән белә култур бир ишин әлейһинә ола билмәрәм. Анчаг инди иш беләдир ки, гадынлары биз зорла бир ишә мәчбур эдә билмәрик вә мәним разылығым бир ганун ола билмәз. Мән өзүм, тәкпар эдирәм ки, мәмнунийәтлә разыам. Анчаг мүнһитимиз эләдир ки, Күләр өзү буна разы олмас. Беләликләдә бу иш, чох тәәсүф ки, баш тута билмәйәчәкдир.

Мән истәмәйәрәк күлүмсәйиб Күләрә бахдым.

Күләр башыны ашағы салмыш, көзлөрүн ирә тикмишди.

— Сиз бизә көмәк этсәниз, мән зәнн эдирәм, биз Күләр ханымы да разы эдә биләрик,— дедим.

— Хейр, разы олмас. Мән чох яхшы билирәм. Разы оларса, мән сиздән даһа артыг мәмнун оларам. Анчаг билирәм ки, разы олмас.

Мән Күләрин чоһдан разы олдуғуну билиб ону әлә вермәк истәмирдим. Анчаг нә эдәчәйими билмирдим.

— Һәр һалда сиз бизә көмәйинизи вәд эдин...

— Мән көмәк этмәйә һазырам, анчаг вәзийәт эләдир ки, Күләр разы ола билмәз. Истәрсиниз өзүндән сорушун, өзү сизә десин.

Мән Күләрә бахдым, о һәрәкәтсиз отурмуш, көзләрүн гырпымысыз бахышларла аягларына тикмишди. Камал мәни әлә вәзийәтдә гоймушду ки, мән Күләрдән шәхсән сорушмағы мүнәсиб көрмүрдүм. Камал мәним вәзийәтими асанлашдырды вә үзүнү Күләрә тутараг, олдуғча һәлим вә күләр үзлә:

— Күләр,— деди,— бу йолдашлар сәни киноя дәвәт эдирләр. Мәним бир сөзүм йохдур, сән нечә, разысанмы? Өзүн де ки, йолдашлар өзләри эшитсинләр.

Күләр әввәлки кими һәрәкәтсиз отурмушду.

Камал чәкмәләринин учларыны әсәби һәрәкәтлә отағын дөшәмәсинә дөйүрдү. Күләр чаваб вермирди.

Мүлайим бир бахышла она бахан Камал, бирдән гашларыны чатды, бахышлары итиләнди, бу бахышдан вәзийәтнин аңламаг чәтин дейилди. О, Күләрин тәрәддүдсүз чаваб верәчәйини көзләйирди. Лакин Камал тез өзүнү әлә алды вә енидән күлүмсәйиб даһа юмшаг бир сәслә:

— Күләр,— деди,— утанмаг лазым дейил, сәни зорла апармаға вә көндәрмәйә кимсәнин ихтияры йохдур; разысан, я разы дейилсән, өзүн де, гой бу йолдашлар да өз тәклифләрини билсинләр.

Һәр үчүмүз бир интизарла Күләрә бахыр, чаваб көзләйирдик. Күләр исә динмәз, һәрәкәтсиз отурмушду. Камал енидән әсәбиләшмиш, гашлары енидән чатылмышды.

Нәһайәт Күләр башыны галдырды. Зәйф бир һәрәкәтлә гывырыг сачларыны күрәкләринә атды, ири, мави көзләрүн галдырды. Илк әввәл Камала бахды. Онун чатылмыш гашларыны вә ити бахышларыны көрүнчә, тез көзләрүн дөндәрди. Мән онун бахышларыны тутдум. Күләрин үзү гызармыш, инчә додаглары титрәйирди. О, мөндән утанырмыш кими, тез көзләрүн гачыртды, енидән башыны ашағы салып бахышларыны ирә тикди вә бир кәлмә дә данышмады.

Мән билирдим ки, Күләр кетмәк истәйир, анчаг разылыг вермәйә чәсарәт әтмир. Мән ону вәзийәтдән чыхармаг үчүн:

— Сусмаг разылыг әләмәтидир,— дейә яры доғру, яры зарафат гейд этдим.

Буну Камал өзү дә көрүр вә һисс эдирди. Олур ки, бу дәгигәдән әтибарән онун чатылмыш гашлары сона гәдәр бир даһа ачылмады. Үзү ади мүлайимлийини итирди, союг вә әсәби бир сәммийәтлә пәрделәнди. Анчаг енә дә өзүнү сакит көстәрмәйә чалышырды.

— Орасы эләдир, биз икимиз дә разылыг. Анчаг онун да разылыгы кафи дейилди; чүнки онун анасы вардыр. Гоца арваддыр, даш атар, башыны тутар. Боғазына кәндир дә салсалар, разы олмас,— деди вә гашларыны әлә чатды ки, куя бу ишдән артыг бир шей чыхмаячағына өзү дә тәәсүф этди.

Камал удгунду, дурухду, тутулду, дүшүндү. Мән ачыг көлә:

рүрдүм ки, о бѣнанѣ ахтары. Нѣхайѣт чийинлѣри явашчадан атылды. Мѣн анладым ки, о чыхыш йолу тапмышдыр. Камал япма бир кѣрүнүшлѣ күлүмсѣди:

— Билирмисиниз, анасы разы олса, енѣ дѣ мүмкүн дѣйилдир; чүнки онун анасы тѣк дейил, башга бир анасы да вардыр. О разы олмаз.

Бирдѣн ағлыма бир шей кѣлди. Камал икинчи ана ѳз анасына демиш олмасын? Күлѣр башыны ашағы салмыш, гывыр сачлары ағ кѣксүнѣ тѣкүлмүшдү. Камал чѣкмѣлѣринин учларыны ѳтағын дѣшѣмѣсинѣ дѣйүб ѳзү дѣ нѣ этдийини билмирди.

— Сиз ахы ѳзүнүз дѣдиниз ки, ананыз маарифпѣрвѣр бир гадындыр. Нѣтта 25 ил бундан ѳввѣл маариф вѣ тѣрѣгги йолунда чалышмага атылмышдыр. Белѣ култур бир гадын белѣ култур бир ишин ѳлѣйинѣ ола билѣрми?

Камал енѣ дѣ удгүндү. ѳз сѳзү илѣ ѳзү тутулмушду. Нѣхайѣт ѳзүнү топлайыб сѳюг бир дѣйишлѣ:

— Йох, ахыр, анам да тѣк дейилдир. О разы олса да, башгалары разы олмаз. Мѣним нѣнѣм ѳшитсѣ, дүнияны дагыдар. Сиз сонра кѣлин, ону баша салын. Бизлик олса, бир шей дейил, анчаг гоһум вар, агрѣба вар... Йох, бу ишдѣн нѣр налда бир шей чыхмаз.

Артыг мѣн мұвазинѣтими итирдим. Бир ренткен кими Камалын бүтүн варлыгыны ишыгландырмыш вѣ нѣр бир илийини айрылыгга кѣрүрдүм. Артыг мѣн нѣч шүбнѣ этмирлим ки, Камал Күлѣрин нишанлысыдыр. Мѣн билирдим ки, Күлѣр ондан биликчѣ дѣ, дѣйѣрчѣ дѣ йүксѣкдир. Мѣн анчаг Камалын кѣрѣк данышығында, кѣрѣксѣ нѣрѣкѣтгіндѣки усталыга нѣйрѣт эдирдим. О истѣдийи дѣгигѣдѣ ѳзүнү ѳлѣ ала билир, истѣдийи вѣзнийѣтѣ кѣтирѣ билирди.

— Нѣнѣнзизин нѣчѣ яшы вар?

— Нѣ билим, 70—80...Инди кѣлин ону баша салын. Одур ки, дейирѣм, дѣрдин ярысыны билирсиниз. ярысыны Йох,—дѣйѣ Камал бѣйүк бир усталыгла сѳзүнү сона вардырды.

Артыг мѣн ѳзүмү ѳлѣ ала билмирдим.

— Етмиш-нѣштад, чох яшаса дохсан. О, артыг ѳлүдүр, мѣйитдир. Күлѣр исѣ анчаг инди-инди ени нѣят үчүн аяг ачыр, сиз исѣ онун йүрүш йолларыны мѣйитлѣрлѣ долдурмаг истѣйирсиниз. Бибим, халам, нѣнѣм...: Анчаг сѣнин бу чѣсѣдлѣрдѣн, мѣйитлѣрдѣн тикдийин бу насар бизим йүксѣлиш йолумузу кѣсѣ билмѣз! Бу күн дейилсѣ, сабан Күлѣр бу насары сѣкѣ-

чѣк, бу чѣсѣдлѣрин үзѣриндѣн агылыб ени бир нѣята кѣчѣчѣк дир,—дѣдим.

Мѣн яман гызышмышдым. Камал да ѳз мұвазинѣтини итирмишди. Күлѣр ара-сыра ири кѣзлѣрини галдырыб мѣнѣ бахыр, енѣ дѣ бахышларыны мѣндѣн гачырыб ерѣ тикирди. Артыг онун ал янаглары саралмыш, додагларынын рѣнки гачмышды. Бүтүн бѣдѣни бир яргап кими ѳсирди.

— Билирсѣн, йолдаш, нѣ вар?—дѣйѣ, Камал сѣрт бир дѣйишлѣ сѳзүмү кѣсди,—узун данышыг лѣзым дѣйил. Мѣн ѳзүм фиргѣчийѣм, ѳзүм дѣ рабочи, бу да мѣним чѣкмѣлѣрим...

Бурада Камал сағ аяғынын зѳрба чѣкмѣсини галдырыб стол үстүнѣ гойду вѣ Күлѣри кѣстѣрѣрѣк:

— Бу мѣним нишанлымдыр,—дѣди,—мѣн ѳз арвадымы нѣ сѣһнѣйѣ, нѣ киноя, нѣ дѣ башга-башга ерлѣрѣ бурахмарам; вѣссалам, шүд тамам, гуртарды кетди.

Камал сѳзүнү ѳлѣ бир гѣтгийѣтлѣ дѣди ки, артыг данышмага имкан галмамышды. ѳзү дѣ сѣрт бир нѣрѣкѣтлѣ аяга дурду. Бу о дѣмѣкди ки, мѣсѣлѣ битмиш, гапы ачыгдыр, буюра билѣрсиниз. Истѣр-истѣмѣз биз дѣ галхдыг.

Анчаг Күлѣр ѳввѣлки кими отурмуш вѣ ериндѣ нѣрѣкѣтсиз галмышды. Мѣн сон кѣдишдѣ онун үзүнѣ бахдым. О енѣ дѣ ѳввѣлки кими титрѣйир, енѣ дѣ кѣзѣл кими сап-сары саралмышды, солгун додагларыны кѣмирирди. Лакин о енѣ дѣ кѣзѣлди. Белѣ ѳсѣбилик она бир аз да яхышырды. Онун истѣйини гырдылар. Онун бачарығыны ѳлдүрдүлѣр. Ону чанлы нѣятдан, вуруш сѣһнѣсиндѣн гайтарыб дѣрд дивар арасына гападылар... ѳлдүрдүлѣр...

Күлѣр сон кѣдишдѣ кѣзлѣрини галдырды. Үзр истѣйирмиш кими мѣнѣ бахды. Мѣн онун бахышларыны тутдум. О исѣ утандығындан узун, гара кирпиклѣрини эндириб ири кѣзлѣринин мѣви бѣбѣклѣрини ѳртдү.

Сакит яй ягышы кими, кѣзүндѣн гопан кѣз яшлары алмас дашлар кими янагларындан юварланыб ағ кѣксүнѣ дүшүрдү... О енѣ дѣ кѣзѣлди. Мѣн ону белѣ бир кѣрүшдѣ ѳбѣктив гаршысында сахляя билсѣйдим, ады бүтүн дүняда дилдѣндѣлѣ кѣзѣ билѣрди. Инди о артыг ѳлмүш, чүрүмүш сүмүклѣрѣ, чѣназѣлѣрѣ гошулмушду. О, бу вѣзийѣтиндѣ дѣ кѣзѣлди. Айрылдыг.

Мѣн йолу кѣдѣркѣн дүшүнүрдүм:

«Кимсѣйѣ ишыг вермѣйѣн күнѣш, кимсѣйѣ кѣрсѣнмѣйѣн кѣзѣллик кимѣ вѣ нѣйѣ лѣзымдыр?»

1934-чү ил.

ФИРУЗЭ

О, көзөл, кирдәсифәт кәнч бир гыз иди; шәргли гызлара мәхсус гара, дәрин, атәшли көзләри, гәләмлә чәкилмиш кими гара гашлары, инчә додаглары варды.

Доғрусу, бу гыз мәни чох марагландырырды. Оун данма дахили бир һәйәчан кечирдийини һисс эдирдим. Досент-профессор вәзифәсиндә олдуғундан оун бу дүшүнчә вә далғынлығынын сәбәбин сорушуб өйрәнә билмирдим.

Фирузә сон курсда иди. Амма бу дөрд илдә оун ким олдуғуну өйрәнә билмәмишдим. Бир күн мәни галереяда сахларяг рәнкдән-рәнкә кирән үзү, хәфиф-хәфиф әсән инчә додаглары вә ширин дилилә:

— Бағышлайыңыз, доктор, сиздән бир ричам вар,— дейәркән, мән чох тәәччүб этдим.

— Мән бүтүн практика ишләрә давам эдирәм, гыздырма илә мүбаризә апармаг үчүн районда олмушам. Мән сиздән рича әтмәк истәйирәм, әкәр мүмкүнсә..

О өз фикрини ифадә әдә билмәди, дили долашды, гызарды.

Мән билаихтияр күлүмсәдим.

— Де көрүм, Фирузә, утанма, де көрүм. нә истәйирсэн?— дейә сорушдум.

О енә көзүнү ачды, диггәтлә мәнә бахды вә явашча:

— Доктор, мән сизинлә бир ердә ишләмәк истәйирәм, хәтәләрә бахаркән янынызда олмаг истәйирәм, сиздән өйрәнмәк истәйирәм, вахт тапарам,— деди.

Эртәси күн мүййән саатда ағ халатда кәлди.

Гәбулдан сонра Фирузә кабинети интизама салырды вә лабораторияда ганын анализи үзәриндә чалышырды.

Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда уча бойлу, узун, әскәр шинели кеймиш бир киши дурурду. Чох һәйәчанлы вә раһатсыз көрүнүрдү. О ичәри кирди. Диггәтлә бахдым, чох чәтинликлә таныдым. Кәлән—нефт ишчиси иди. Бир нечә ил бундан әввәл мән ону гыздырма хәстәлийиндән мүаличә эдирдим, һәтта хәстәләри гәбул саатларындан кәнар гәбул әтмәдийим үчүн һагымда гәзетә дә язмышды.

Чох сәлигә илә көрүшдү вә тәклифим үзрә отурдугдан сонра, хәфифчә күлүмсәйәрәк:

— Мәни таныйырмысыңыз, доктор?— деди.— Вахтилә мән сизи гәзетә вурмушдум.

Сонра кош бир тәбәссүмлә:

— Сиздән ярдым алмага кәлмишәм,— дейә әләвә әтди.

— Сиз енә хәстәсинизми?— дейә сорушдум.

— Йох, доктор, мән азымышам.

— Нечә йә'ни азымышам?

— Әвимизи итирмишәм.

Мән диггәтлә она бахдым, хәстә олдуғуна һеч шүбһәм йох иди. Ону мүайиннәйә чәсарәт әтмирдим; чүнки өзү буну тәклиф әтмирди. Үзүндә бир һәйәчан варды.

— Чох гәрибәдир, доктор, әвимизи итирмишәм.

«Бәлкә бейнинин бир һиссәси зәдәләнмишидр» дейә дүшүндүм вә әйни заманда:

— Әвинизин ериними унутмушсунуз?— дейә сордум.

— Йох,— дейә Мәммәд тез чаваб верди.— Мән 20 ил, йә'ни анадан оландан Бакидә яшамышам. Бакиннин һәр бир күчәсинә, һәр бир дөнкәсинә, һәр бир даланына бәләдәм. Чох яхшы ядымладаыр: Чәмбәрәкәндиңдә, әйри-үйрү күчәләр вә харабалаглар арасында бир отагдан ибарәт кичик бир әвимиз варды. Әвинизин дамы дал тәрәфдән әйри бир дөнкә илә бир бәрәбәрдә иди, бу дөнкә һәмишә пәйиңлә долу оларды. Әвимиздән ики йүз аддым о янда бөйүк кәһнә бир гәбристан варды.

О һәйәчанла данышырды, кетдикчә лаһа да чошур вә ушаглыг хатирәләринә далырды:

— Мән о заман ушагдым. Яхшы ядымладаыр, бир сучу муз варды. Бир эшшәкдә, дөрд сәһәңклә бизә су дашыярды. Яхшыча ядымладаыр, бир күн анам йүкләрин һесабыны сахламаг үчүн она пәтә вердикдә о, анамын әлини тутду, анам о вахт һәлә кәнчди, сучу анамын әлини хейли сахлады; анам нәдәнсә көзләрини галдырыб она бахды вә мәни көстәрди. Ядымладаыр, бөйүк кәһнә гәбристанын о бири тәрәфи бош бир

чөл иди. Орада Шаһ Аббасын овданы варды. Яғыш сую овда-
на ахырды. Пиллә илә орая дүшүр, су ичирдиләр, әл-үз, балкә
аяг да юордулар. Атам исә бир нечә пут арпа мәһсулу алмар
үчүн. гоча ябы илә хышын учундан япышыб ер сүрүрдү. О
кәнкан иди, амма ачыннан өлмәмәк үчүн арпа әкирди...

Лабораториядан Фирузәнин сәси эшидилди. О хош бир
сәслә, адәти үзрә, гәдим бир Азәрбайчан маһнысы охуорду.

Гызыл топлаялды ернн гатындан,
Өвзлм газмачы, бөйүк гәһрәман,
Гара ган чәкәрди ернн гатындан,
Торпағын бағрыны буруб дәларди,
Чызғын тәбиәтә галлб кәләрди.

— Охуян кимдир?—дейә, о бирдән сорду вә көзләрини мәнә
тикди. Фикрини дағытмамаг үчүн лагейд бир һалда:

— Гызымдыр.—дейә чаваб вердим.

— Яхшы сәси вар,—дейә мүсаһибим азачыг галхды, папи-
рос чыхарды вә дәриндән көксүнү өтүрәрәк өзү-өзүнә да-
нышырмыш кими:

— О, да тез-тез белә охуарды,—деди.

Көзләри даһа да думанланды, даһа дәрин бир хәяла дал-
ды. Мән динмәзчә она диггәт эдирдим.

— Бәли, доктор, һамысы ядымданар. Мән лап ушагдым.
Бир күн атам мәни дә иш үстә апарды. Мән гуюнун янынла
отурдум, о исә чырылдаян әл чархына сарылмыш узун кәнди-
рин бир учуну белинә бағлады вә гуя дүшдү. Чарх һәрләнди,
вә кетдикчә кәндир ачылды. Бир аздан сонра дурумла долу бир
ведрә чәкдиләр вә ведрәни енә гуя салладылар. Бу дәфә ду-
рум еринә атам өзү чыхды. О сап-сары саралмышды. Хо-
вейин гаш-габағыны төкәрәк:

— Нә үчүн чыхдын?—дейә сорушду.

— Олмур, аға, газ адамы боғур, гуюнун дибиндә бир шей
курулдайыр. Сонра фантан вурар, өлдүрәр.

Аға әлләрини өлчәрәк ачыгланды:

— Бир илди ишләйирсән, бир алам пул гоймушам. Инди
иш бир аз чәтинә дүшәндә гачырсан. Гуюнун асан ерләриндә
ишләмисән, инди бурая ким кирәр?

Аға, атама янашыб үзүнә «шарт» бир силлә вурду...

— Аға, горхулудур; мәним ушагларым вар...

О мәнә тәрәф бахды. Көзләримиз бир-иринә саташды. О
санки көзләримә бахмаға утанырды, мәним янымда вурул-

дугу үчүн утанырды. Мән ону һәмшә һамыдан гүвәтли вә
гочаг һесаб эдирдим. О тез көзләрини мәнән чәкди. Мән
артыг ағламырдым. Мәнә бу залым әлама гаршы бир ниф-
рәт гайнайырды. Аға мәнә янашды вә атамы вурдугу әлилә
башымы тумарлады, чибиндән кағыз пуллар чыхарыб мәнә
узатды. Сонра билдим ки, бунларын һәрәси он манатлыгдыр.

Сонра о, атама деди:

— Мәшәләли, кир гуя. Горхма, көр яхынлыгда нә гәләр
гуя вар, аллаһ гойса, нефт чыхар, сәнин үчүн папаглыг, арва-
дын үчүн туманлыг, оғлун үчүн дә—ялын аягларымы көстәрә-
рәк—башмаг вә көйнәк аларам.

Атам санки тәрәддүд эдирди. Аға ону яваш-яваш товла-
ды вә мәнә ики кағыз пул даһа узатды. Атам күлүмсәди, кө-
нүлсүз һалда мәнә яхынлашды. Пуллары әлимдән алыб көһнә
архалығымын балача чибинә гойду, көзләримин яшыны сил-
ди, көһнә дәсмалдаки бағламаны ачыб мәнә бир парча чә-
рәк верди, көзләримдән өлдү, әлини чәл сагалына чәкиб дуа
охуду вә чархын кәндирини ачыб енә гуя дүшдү. Мән ач
идим, амма ейә билмирдим...

Гоншу отагдан зәнк сәсләри, Фирузәнин күлүшләри вә маһ-
нысы эшидилди.

Мүсаһибим енә ериндән сычрады вә:

— Охуян кимдир? һә, дедиңиз, гызыңыздыр,—дейә, енә
дәриндән көксүнү өтүрдү.

Өвзлм, бир горхмаз адлы гәһрәман
Гара ган чәкәрди ернн гатындан;
Торпағын бағрыны буруб дәларди,
Чызғын тәбиәтә галлб кәләрди.

Мән она янашдым вә хәстәлийинә шүбһә этдийими сездир-
мәмәк үчүн күлүмсәйәрәк:

— һә, атаныз сонра нечә олду? О инди сағдырмы?—дейә
сордум.

— Йох... О... Ону һүшсүз бир һалда чәкиб чыхардылар.
Мән она тәрәф йүйүрдүм. Көзләри ачыг иди, амма үзү, хүсу-
сән додаглары көмкөй, дәниз кими иди. Аға кәдәрли бир
әда илә:

— Өлдү!—деди.

Бирдән гуя курулдады, гара нефт гуюдан шиддәтлә фан-
тан вуруб, чархы һавая совурду.

—Ай чан!—дейә аға севинәрәк мейитдән узаглашды. Мәни ишчиләр кәнара чәкдиләр.

Тез гоюн кәсдиләр. Аға әмрләр вермәйә башлады. Мән исә нефт селләри алтында ятан атамьн янына чан атырдым. Ишчиләр мане олурдулар.

Нәһайәт ағанын әмрилә ишчиләр атамьн аягларьндан япышыб кәнара сүрудүләр. Мейити көһнә бир арабая гоюб үстүнү чыр-чындырла ертдүләр вә шәһәрин кәнарилә эвимизә кәтирдиләр...

Нәбзини йохларкән, мәгсәдими анлаян Мәммәд бирдән сөзүнү кәсәрәк:

— Доктор, әбәс ерә зәһмәт чәкирсиниз. Мән гәт'ийән хәстә дейиләм,—деди,—мән хәстә дейиләм. Ағлым да өзүмдәдир. Көрүрсүнүз ки, һәр шей ядымдадыр. Яхшы ядымдадыр, гапымыздан бир рус гадыны кечирди, әлиндә бир дәстә чичок варды. О бу чичәкләри гәбристана апарырды. Онун гаршысына йүүрдүм. «Чичәйин бирини мәнә вер» дедим. Гадын мәнә бахды вә ики чичәк верди. О чичәкләри алыб гәбристана йүүрдүм вә атамьн гәбри үстүнә гойдүм. Сонра яш торпаг үзәриндә узанараг кичик үзүмү гәбрә даядым. Союг торпагы исти көз яшларымла исладараг узун-узун ағладым. Пайыз ахшамынын күләйи сүмүкләримә ишләйир, бүтүн бәдәним титрәйирди. Бундан сонра хәстәләндим вә үч ай ятдым. Доктор, бәлкә мән сизә мане олурам?—деди.

— Йох, әксинә, мән сизин сөһбәтиниздән чох марагланьрам,—дейә тез чаваб вердим.

— Мән азышам, дахмамызы вә бүтүн районумузу итирмишәм. Гапыда сизин адынызы охуюб вахтилә мұаличә этдирдийим көһнә бир дост кими бә'зи шейләр өйрәнмәк үчүн яныныза кәлдим.

— Ахы нечә олду ки, белә сағлам вә гүввәтли бир адам олдуғунуз һалда бирдән азыныыз вә эвинизин ерини итирдингиз?

— Мән эвимизин ерини итирмәмишәм, ерини таныйьрам, буна һеч шүбһә ола билмәз; анчаг иш орасьндадыр ки, эвимиз өз ериндә йохдур. Гоншу әвләр дә йохдур, районумуз да йохдур.

— Әвдән нә заман чыхмышсыныыз?

— Мәним Бакидән чыхдығым алты илдир. Дүнән кәлмишәм. Вагзалдан бирбаш эвимизә тәрәф кетдим, анчаг эвинизин ериндә тапмадым. Бизим һәмишә тозлу-торпаглы, гышда

исә боғаза гәдәр палчыг олан әйри күчәмизин ериндә кениш вә яхшы дөшәнмиш бир күчә көрдүм. Шәһәрин бу башьндан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә! Трамвайларын арды кәсилмир, зәнк сәсләри күчәни долдурмушдур. Эвинизин далында, һәмишә пейинлә долу олан дөнкәдә көзәл, беш мәртәбәли бир әв йүксәлир. Адамлар да дәйишән кими сльмушдур. Әбәди яс вә тә'зийә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш екрәнк инсан кәлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәңчлийин хош гәһгәһәләри учалыр.

— Һә, дәмәк сизин эвинизин ериндә күчә салынмышдыр.

— Нечә йә'ни бизим эвимизин ериндә? Бәс гоншуларьн әвләри? Бүтүн көһнә, бөйрү үстә әйилмиш Чәнбәрәкәнди йох олмушдур. Мән шашьб галдым. Гәбристана кетмәк үчүн тәпәйә галхдым. Йолу чох яхшы хатырлайырдым. Амма нә файда ки, гоча гәбристандан, онун көһнә һасарьндан, чала-чухурундан, сөкүлмүш көһнә гәбирләрин ачдыгы учурумлардан бир әсәр көрмәдим. Атамьн да гәбрини тапмадым. Бу әбәди сүкәт дүнәсынын ериндә кениш хиябанлы, гәшәнк бир парк әмәлә кәлмишдир, атамьн гәбри ериндә исә бир чичәклик салынмышдыр. Мән бурадан эвимизә кедән чығыры тапмаға чалышдым. Лакин, тапмадым. О дар, сүрүшкән чығырын ериндә асфалтла дөшәнмиш, миник вә йүк машьнларынын, автобусларын арамсыз һәрәкәтиндән гара айна кими парлаян кениш бир йол көрдүм. Мәнә әлә кәлди ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан көһнә вә гаранлыг Чәнбәрәкәндини батырараг әвәзиндә, ерин дәринликләриндән тәмиз әвли, кениш күчәли, көзәл, яшыл парклы, әлван чичәкләрә күлүмсәйән, баһар нәш'әсилә долу ени бир шәһәр чыхармышдыр. Мән вагзала дөнмәли олдум.

— Бу көрдүкләрин пис шейминдир?—дейә сордум.

— Демирәм ки, писдир. Ахы бәс аиләм, гоча анам нечә олду? Гоча, авам, савадсыз вә көмәксиз гадын һара пәнәһ апар биләр? Бәс кичик бачым, арвадым?..

— Сизин бурада арвадыныыз галмышдымы?

Мүсаһибимин рәнки бирдән дәйишди. О дәрин бир аһ чәкди:

— Атам өләндән сонра анам әвләрдә палтар юмаға башлады, гәпник-гурушла этгияч ичәрсиндә яшадьг, союг гышлары ач вә чылпаг кечирдик. Апрель ингилабындан сонра күчәдә мәнә бир киши раст кәлди. Бу киши, вахтилә мәни гара нефт селиндән кәнара чәкән вә атамьн мейитини эвимизә кәтирән ишчи иди. Мәним ишсиз олдуғуму билиб деди:

—Оғлум, мән инди Азәрнефтдә буруг устасьям. Әкәр иш-ләмәк истәйирсән, сәни дә өзүмлә апарым, бизә инди ишчи чох лазымдыр.

Мән ишә кирдим вә әйни заманда фабзавучда охумаға башладым.

—Уста Сәмәд өз кичик гызы вә гоча арвады илә бизим кү-чайә көчдү. Гызы гарагаш, гаракөз, мәним нәзәримдә көзәл бир гыз иди. Әли Байрамов клубунда ишләйир вә орада охуюрду. Биз достлашдыг. Мән ону севдим, о мәни. Уста Сәмәд чох яхшы киши иди. Мән онун әлалтысы идим. Буна бахмаяраг о разы олды. Пул топлайыб күчлә ики дөст палтар алдым вә анамын еканә, гашлы гызыл үзүйүнү дә үстүнә гоюб әвләндим. Бир нечә айдан сонра мәни охумаға көндөрдиләр. Мән бир чох шаһәрләри, Москваны вә Ленинграды кәзиб сонра көнүллү олараг Узаг Шәрг ордусуна язылдым. Бундан сонра бир даһа ону көрмәдим.

—Бәли, доктор, о мәни сеvirди, мән дә ону. Бир мүддәт мәк-тублашдыг, бир-биримизә ашиганә сөзләр яздыг, амма бирдән онун мәктубу кәсилди. Сәбәбини билмәдим вә беләликлә онун-ла әлагәм үзүлдү. Анчаг бу яхынларда бир йолдашым мәнә язмьшды ки, ону көрүб. О сағдыр вә бурада бир докторла яшайыр. Билирәм, ону йохсуллуг вадар эдиб, о мәни сәмими олараг үрәкдән сеvirди... Көмәксиз арвад мәнсиз нә эдә биләр-ди?

Чай кәтирсинләр дейә, зәнки басдым.

Зәнжин сәсинә кимсә кәлмәди.

Гоншу отагдан Фирузәнин сәси эшидилди:

«Һеч кәс йохдур, доктор, бу күн Машанын истираһәт кү-нүдүр».

Мәммәд бирдән ериндән сычрады, санки бир шей хатыр-лады вә һеч бир шей сорушмадан отурду.

—Әкәр сиз өз әвинизи итирмишсинизсә, гайнатанызы, уста Сәмәди тапа биләрсиниз,—дейә сөһбәти тәзәләмәк үчүн она мүрачиәт этдим.

—Онун янына мәдәнләрә кетмишдим, буругларда ахтар-дым, сорушдум. Инди мәдәнләр әввәлки кими дейил, 28-чи илә нисбәтән белә, дәйишмишләр. Нефтә булашмыш адамлара да чох чәпин раст кәлмәк олур. Намы тәр-тәмиз кейиниб, элә бил ки, тоя кедәчәкләр. Бир краны вә я винти бурмагла ком-прессорларын вә я моторларын ишини низама салырлар. Көһ-нә тозлу йоллар, арабалар вә дроглар да йох олмушдур. Һәр

ердә парлаг асфалт вә сүр'әтлә йүрүйән машынлар! Демәк олар ки, бүтүн мәдәнләрә трамвай вә дар дөмир йол кәтти чәкилмишдир.

—Демәк, уста Сәмәди тапмадыныз? — дейә сәбирсизлик-лә сорушдум.

—Йох, тапмадым. Дедиләр ки, о инди бөйүк бир ихтира-чыдыр, бир нечә ихтирасы вар, инди ону Америка көндәр-мишләр ки, кедиб орадаки нефт сәнаеилә таныш олсун. Бу хә-бәр мәни, әлбәттә, сеvirдирди. Дүшүндүм ки, бир парча чәрәж үчүн газдыгы гуя кирәрәк ағаңын силлә вә юмруғу алтында ишләйән, өзүнү зәһәрли газларын, өлүмүн гара ағзына атаң ишчи, инди өз бачарыг вә талантыны көстөрмәйә имкан тап-мыш, инди ихтирачи олмуш, Америка кетмишдир.

—Арвадынызы да тапмадыныз?

—Йох, арвадым вә балача бачым һаггында кимсә бир шей билмир. Арвадымын сағ олдуғу һаггында язмьшдылар. Ба-чымдан исә хәбәрим йохдур...

—Сиз инди тәләбәсинизми?

—Битирмишәм. Мән мүһәндисәм, машын иншааты мүһән-диси.

Һапы дөйүлдү.

—Жириниз!—дедим.

Мүсаһибим папирос чәкмәйә һазырлашараг портсигарыны әлиндә тутмушду. Һапы ачылды, Фирузә ағ, тәмиз доктор ха-латында ичәрнйә кирди.

—Аләтләри шкафа гоюб бағладым. Келирәм. Бу күн Ас-лан консерваторияда чыхышда булуначаг. Мәним үчүн билет кәтирмишдир. Инди Зүлейха вә Балаханым хала да кәләчәк-ләр.

Мүсаһибим Фирузәйә чох диггәтлә бахырды. Лакин о һәлә гызын ялныз архасыны көрүрдү. Буна бахмаяраг, Мәм-мәд ону көрмәк вә сәсини эшитмәк үчүн сеһркар бир гүввә илә ериндән галхыр, бойланырды. О, папиросу әлиндән салды вә әйлиб көтүрмәк истәркән белә Фирузәдән көзләрини айыра билмәдийи үчүн гутудаки папирослары да дағытды.

Зүлейха вә Балаханым адыны эшидәр-эшитмәз папиросла-ры ердә гоюб дикәлди. Мән она диггәт эдирдим. Мәнә бахыб Фирузә дә дөндү вә мәним бахдыгым чәһәтә бахды. Мүсаһи-бим инди ону тамамилә көрүрдү. О, анлашылмаз бир дуйғу илә титрәйирди, дөш гәфәси һава илә долу олдуғу һалда нә-фәс белә чәкмирди. Кишиләрә гаршы һәмишә лагейд олан Фи-

рузе, нәдәнсә она тәрәф дөндү. Мән онун да һэйәчанлар кечирдийни һисс этдим. Мәммәд сөзә башларкән мән онун үзүнү көрмүрдүм. Көзүм Фирузәдә иди. Мән ялныз Мәммәдин юмшаг вә һэйәчандан титрәйән сәсини эшитдим. О, ялныз бир сөз дейә билди:

— Фирузә!..

Она бахаркән мәнә элә кәлди ки, бу саат Фирузәниң үзәринә атылачаг, ону гучаглаячаг вә өпәчөкдир. Бу һал мәнә чох тәрәбә кәлди; чүнки Фирузә дә буна маил иди. Гыз чәлд мәнә бахды. Гара көзләриндә гыгылчым парлайырды. Фирузә ону гучагламаг истәйән бу кәнч мүнәндисдән һеч дә узаглашмаг фикриндә дейилди. Кәнч мүнәндис ону гучагламаг үчүн бир аддым ирәлиләди, лакин, сонра, нәдәнсә, даянды; рәнки гачды, од кими янан ал янаглары кетдикчә агармаға башлады. Янан көзләриниң парылтысы йох олду, көзләри ярыя гәдәр юмолду, даянды вә дүшүндү. Бирдән Мәммәд титрәйән додаглары илә:

— Сән бурада яшайырсан? — дейә явашча сорушду.

— Өз эвимиздә яшайырам, — дейә Фирузә һэйәчаныны зорлаяраг чаваб верди.

Мән инди анладым ки, кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанларә бәхш этмишдир. Додаглары каһ гыпгырмызы гызары, каһ саралы, каһ да кәтан кими агаппаг агарырды.

Мәммәд көзләрини кениш ачыб Фирузәйә дик бахараг:

— Анам һарададыр? Зүлейха һарададыр? — дейә сорушду.

— Бир ердә яшайырыг. Бизә Шаумян гәсәбәсиндә мәнзил верибләр. Инди кедәрик, көрәрсән...

— Сән мәнә эвинизә апарачагсан?

— Мән сәни өз эвинизә апарачағам. Мән тәәччүб эдирәм, нийә сән өз эвинә дейил, бурая кәлмисән?

— Мән сизи ахтарырдым. Бәс о Аслан кимдир?

— Кедәрик, көрәрсән, — дейә Фирузә күлүмсәйәрәк чаваб верди.

— Мән дә сизи машинла апарарам, — дейиб әлавә этдим вә отагдан чыхдым. Гайыдаркән иши башга һалда көрдүм. Мәммәдин үзү тамамилә дәйишмишди, көзләри алышыб янырды, о күлдүрдү. Фирузә исә көз яшларыны сездирмәк үчүн көзләрини силирди. Мәнә элә кәлди ки, о ағлайыр, лакин дәрәдән дейил, севинчдән ағлайырды.

— Һә, машин һазырдыр, кедирик! — дейә тәклиф этдим.

Мәммәд өткәм бир сәслә:

— Кедирик, доктор! — дейә чаваб верди вә аддымлады.

Мән машинә миниб сүрмәйә һазырлашыркән Мәммәд севинәрәк:

— Машин өзүнүзүндүр? — дейә сорду.

— Буну мәнә, сәрһәд боюна яйылмыш таун хәстәлийини тез вә мувәффагийәтлә тәсвийә этдийим үчүн мұкафат вермишләр.

Иункүл «ГАЗ» ени асфалтын айна синәсиндә ахыб кетди. Чох сүрәтлә сүрмүр вә һәрдән гайыдыб она бахырдым. О һейрәтлә әтрафы сүзүрдү. Электрик ишыгларына гәрг олмуш күчәләри, чохмәртәбәли ени эвләри, күчәләрдә нәш'әли гәһ-гәһәләрлә күлән шән әзәрбайчанлы гадынлары вә кәнчләри нәзәрдән кечирирди. Коммунист күчәсиндән эниб Китаб сарайы янындан кечәркән о, көксүнү өтүрдү; бу — һейрәтдән дейил, севинчдән иди

— Әши, бунлар шәһәрини башына нә иш кәтирирләр? — дейә бағырды.

Мән ону даһа да тәәччүбләндирмәк үчүн машины сахладым вә Фирузәдән сүканы идарә этмәсини рича этдим. Фирузә Азавтодорун дәрнәйиндә чалышырды. Шәһәрдә машин сүрмәк үчүн вәсигәси варды, чох заман тәкбашына сүрәрди. Фирузә сүканын далында отуруб мотору ишә саларкән Мәммәд енә тәәччүб ичиндә иди:

— Әши, бунлар нә эдир?!

Мәммәдин янында отуруб:

— «Бунлар» кимдир? — дейә сорушдум.

— Бизимжиләр дә... Һәлә дүнән, мән кәлдийим күн бурадан кечмишәм. Ганыдығым бирмәртәбәли көһнә бир эви сөкүрдүләр. Бу күн исә бурада көзәл бир парк салынмышдыр, асфалт, ағачлар, фантан... Бәлкә ики күнүн ичиндә көһнә эви сөкмәк, ери дүзәлтмәк, һәтта асфалтламаг вә ағач әкмәк о гәдәр дә тәәччүблү дейилдир. Тәәччүблү орасыдыр ки, дүнән әкилән ағачлар бу күн чичәкләнмишләр вә тәзә ярпагларилә көзләри охшайырлар. Мән һәлә дүнән Губа мейданындан кечдим. Бура, вахтилә шәрг културасызлыгынын эн нүмүнәви бир мәркәзи иди. Бурада даима дәвәләр нәрилдәйәрәк йығынчаг гуарды; узун вә гыса саггаллы дәллаллар о тәрәф бу тәрәфә йүйүрәрди; дәрвишләр дишсиз иланларыны ойнадарәг имамын шүчаәтиндән вә саһибәззәманын узунгулаға сәвар оларәг зүһур эләчәйиндән данышардылар. Дүнән исә нә көрдүм... Бүтүн о шәрг көһнәлийи арадан галдырылмыш, онуң

ериндә тәзә вә тәмиз бир бағ салынмышдыр. Бурадан йүзләрлә машынар, трамвайлар, автобуслар, өтүб кечир. Ингилабдаң габаг тирйәк алвери вә тирйәк чәкмәйә мөхсус күчәләрилә мөшһүр олан бирмәртәбәли Ханым карвансарасы харабалығы ериндә еддимәртәбәли бөйүк бир бина йүксәлмишдир.

Машын Шаумян гәсәбәсинин асфалтлы күчәләрилә учурду. Фирузә өз севимли нәғмәсини охураг чәсарәтлә машыны идарә эдир вә көһнә Эрмәникәндиң харабалары үзәриндә йүксәлмиш чохмәртәбәли көзәл эвләри бир-бир керидә бурахырды.

Мәммәд Фирузәнин машыны идарә этмәсинә бахыр вә дейрди:

— Бах, керидә галмыш, авам бир гадын инди һәкмидир, машын сүрүр. Бу ингилабдыр, һәятда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсанларын шүүрунда ингилабдыр...

Машын алтымәртәбәли бир бинанын икинчи гапысы өнүндә даянды. Фирузә машынын ачарыны көтүрдү. Икинчи мәртәбәйә галхдыг.

Бир отаға кирдик. Фирузә дүймәни бурду, эв электрик ишыгына гәрг олду. Мәммәд севинчиндән бағырды. Тәмиз паркет айна кими һәр шейг өзүндә әкс этдирирди. Газ собалары да айнадан галмырды. Фирузә тез йүйүрүб пәнчәрәни ачды, бөйүк бир ағачын будағы ичәри сохулду вә санки хош баһар елилә һәрәкәтә кәлән тәзә ярпаглар Фирузәни тәбрик этмәйә башлады.

Фирузә чанлы инсанларла көрүшүрмүш кими:

— Хош көрдүк, хош көрдүк, достларым!—дейә ярпагларын тәбрикинә чаваб верди.

Мәммәд көзләрини вә ағзыны кешип ачараг отағын ортасында дуруб һүндүр ағ сәгфә, пәнчәрәләрә, мебелә вә бүтүн көрдүйү шейләрә бахырды.

— Бах, бу мәним отағым, бу чарпайым, бу да Әскәрин чарпайысы.

Бирдән Мәммәд тутулду, көзләри парылдады.

— Һансы Әскәрин?—дейә тәәччүблә сорушду.

— Әримин, кәләчәкдә доктор олачаг Әскәрин,—дейә сакитчә чаваб верән Фирузә Зүлейханын, Балახаным халанын отагларыны, гонаг отағыны, мәтбәхи, балкону көстәрәрәк мәлүмат верирди.

Онлар гайдыб яныма кәлдикдә, гапы ачылды вә отаға сәс-күйлә кәнч бир гыз вә ийирми яшларында бир оғлан кирди.

Оғлан тәмиз вә гәшәнк кейинмиш бир балача ушағын әлиндән тутмушду.

— Фирузә, бу кәләкбаз мәни алдатмаг истәйир—дейә гыз шән вә курултулу гәһгәһәләрлә Фирузәйә мұрачиәт этди.

Гыз мәни көрәр-көрмәз йүйүрдү вә зәриф әлләрилә бойнүму гучаглайыб ушаг кими янагларымы өлмәйә башлады.

— Атачан, сәнин бу кәләкбаз оғлун Аслан мәнә кәләк кәлмәк истәйир.

Бурада Аслан һийләкәрчәсинә ачыгылы бир вәзийәт алды вә:

— Зүлейха, мән сәнә яд кишиләрлә өпүшмәйи гадаған әдирәм,—деди.

— О сәнин ишин дейил. Кефим нечә истәйир, әлә дә әдәчәйәм. Бу нә хүсуси мүлкыййәтчилик хасиййәтидир?—дейә гыз көзәл башыны дөндәрәрәк чаваб верди. Аслан исә күлүр вә дейрди:

— Яд кишиләрлә өпүшмәк, һәм дә кәнар адамларын янын да...

— Кәнар адам кимдир?—дейә, гыз тез әтрафына бахыб янда дуран Мәммәди көрдү; тутулду, мөндән әл чәкди вә диггәтлә гонаға бахды.

Мәммәд динмиш, күлүмсәйирди. Бирдән Зүлейха гәһгәһә әлә күлдү. Мәммәд тәрәфә йүйүрдү. Вәши пишик кими онуч бойнүна тулланды. Бәрк-бәрк гучаглады вә көзләри яшарды:

— Гардашым, әзиз гардашым!—дейә һычгырыгларла күләрәк, тәкрар этди.

— Яхшы ишдир, кәлинин олсун, мөндән башга дүнянын бүтүн кишиләрилә өпүшсүн, өзү дә мәним янымда... Бошайырам, кедәк, бу саат ЗАГС-а кедәк!—дейә Аслан зарафатла ачыгланды.

Зүлейха Мәммәдин гойнундан чыхмаяраг көзәл башыны әйиб Асланы һирсләндирмиш кими чаваб верди:

— О сәнин ишин дейил, киминлә вә һарада өпүшмәк истәсәм... Кедәк ЗАГС-а, бошанаг.

Мәммәд күләрәк:

— Нә бошанмаг, Зүлейха? Сән мәнсиз, мән бурада йох икән әрә кетмишсән?

Гыз исә гәһгәһә илә күләрәк:

— Гардашым, о сәнин ишин дейил. Бу нә көһнәпәрәстликдир? Һарада, һачан, кимә әрә кетмәк истәсәм, кедә биләрәм!—деди.

Мәммәд бир шей демәк истәди, һәтта башлады да:

— Дүнәнә гәдәр ағзындан сүд гохусу кәлирди...

Лакин Зүлейха кимсәйә данышмаг имканы вермирди:

— О дүнән иди; инди исә мұәллимәйәм; арифметикадан, кеометриядан, алкебрадан вә тригонометриядан дәрс дейирәм. Тәшәккүр дә алмышам, инди көстәрәрәм.

— Элә бирдәфәлик де ки, математикадан да,—дейә Аслан онун сөзүнү кәсди.

— О сәнин ишин дейил, кефим нечә истәр, элә дә дейәрәм,—дейә гәһгәһә илә күлдү вә инчә додагларыны гардашынын додагларына япышдырды.

Бу һалда Фирузә электрик чайникилә ичәри кирди, гучаглашан Зүлейханы вә Мәммәди көрүб:

— Эй, мәним әримн өпмә, о «бейнәлхалг» дейил,—деди.

— О сәнин ишин дейил, киминлә...

Зүлейха сөзүнү битирмәмишди ки, Аслан бир реплика атды:

— Көрүнүр, мәним нишанлым «бейнәлхалгдыр». эләми?

Гызлар күлүшдүләр. Мәммәдин үзү чидди бир вәзнийәт алды. О чәсарәтсиз бир һалда явашча:

— Нә әр, Фирузә? Ахы сән, дедин ки, сәнин Әскәр адлы, кәләчәкдә доктор олачаг бир әрин вар?

Гадынлар гәһгәһә илә күлүшдүләр.

Зүлейха тез гардашындан аралаңыб балача ушағы гучағына көтүрдү вә деди:

— Онун әри будур. Кәләчәкдә, өзү дедийн кими, доктор олачаг. Әскәр йолдашын инди дүз алты яшы вар.

Зүлейха ушағы атасынын голлары арасына атды. Мәммәд ушағы бағрына басды.

Фирузә күләрәк әринин голундан тутду вә:

— Инди кәл кедәк, әл-үзүнү ю,—деди.

Мәммәд мүгәссир бир һалда, һеч бир сөз демәди, анчаг ушағы даһа бәрк бағрына басды. Фирузә онун голундан тутуб апарды.

Онлар отагдан чыхмамыш, отаға сәс-күйлә, ири көвдәли бир гадын кирди; голлары чырманмышды. О йүксәкдән деди:

— Фирузә, мәнә бир аз кағыз вер, өзүн дә кәл көмәк элә, дивар гәзетинә бир мөгәлә язым. О бүрократ-зиянчы, тахталары вә дөмир һиссәләри һәйәтдә, яғышын алтында сахлайыр. Дейирәм—хараб олар, дейир—сәнин ихтиарын йохдур ки, мә-

ним үстүмә чығырасан, мән материал һиссәси мүдирийәм, материаллар үчүн мәс'ул мәнәм.

Зүлейха бир ушаг кими анасына тәрәф йүйүрәрәк:

— Әлбәтгә, ана, башгасынын ишинә гарышмаға сәнин һаггын йохдур, һәлә галсын онун үстүнә чығырмаг,—деди.

— Нечә йә'ни һаггым йохдур? Мән ерли комитәнин үзүйәм. Бәлкә о баша дүшмүр, бәлкә гәсдән материаллары хараб эдир,—дейә кичик Әскәри гучағына алды.

Фирузә гызармыш һалда додагларыны нә үчүнсә силәрәк отаға кирди, нәш'ә илә:

— Балаханым хала, мән әрә кедирәм!—деди.—Бах, нишанлым да бурададыр! Кәл, таныш ол.

Фирузә гарыны чәкә-чәкә әл-үз юлан отаға апарды. Мән гарынын анчаг сон сөзләрини әшитдим:

— Нә олар, гызым, Мәммәд дә өзүнә бир башгасыны тапар.

Зүлейха шән бир һалда йүйүрүб мәни гучаглады:

— Мән дә башгасыны тапдым, бах бу кишини!—деди.

— Яхшы ишдир, онлар орада өпүшсүн, бунлар бурада, бәс биз адам-зад дейилик?—дейә енә Аслан зарафат этди.

— О сәнин ишин дейил,—дейә Зүлейха чаваб верди,—тәс-нифи мүгаматдан айыра билмәйән һәр ушағы, һәр ийирми яшы дрижор-бәстәкары өпмәйчәйәм ки...

— Одур ки, сән өз кәләчәк әриндән башга һамы илә өпүшкән Нютон еринә, кәһ Аршимеддән, кәһ да Пифагордан япышырсан.

— О сәнин ишин дейил.

Пластинка һәрләнди, гыз нәш'ә илә ериндән сычрайыб Аслана тәрәф йүйүрдү; һамар, парлаг паркет үзәриндә сүзмәйә башладылар.

О бири отагда ана илә оғулун нечә көрүшдүйүнү билмирәм; анчаг ону билирәм ки, онлар отаға кирәркән Мәммәдин үзү тәр-тәмиз, Балаханым хала исә гулагларына гәдәр сабун көпүйүнә булашмышды.

Мән айна илә үзбәүз отурмушдум, гоншу отағын бир һиссәси бу айчада көрүнүрдү.

Фирузәнин бөйүк бир һәзз илә әринин үзәринә адеколон сәпдийини, бир-биринә бахдыгларыны, Фирузәнин ону гучагладығыны вә сычаг додагларынын бир-биринә япышдығыны айдынча көрүрдүм.

«Нә олар, — дейә дүшүндүм, — сосялизм өпүшә зидд дейил...»

Доғрусуну дейчәк олсам, мән гибтә эдирдим. Мән Фирузәни гысганырдым. Онларын бәхтиярлығына, кәнчлийинә, бәхтиярлыгдан алышыб янан көзләринә гибтә эдирдим вә: «нечин 28 яшында дейиләм?» дейә һейфсиләнирдим.

Зүлейха пияно чалыр, Фирузә илә Аслан паркет үзәриндә сүзүр, балача Әскәр күчлә нәнәсини ойнамаға дартырды. Мәммәд янымда отурду вә мäs'уд бир һал илә явашча:

— Инди һәр шей мәнә айдындыр,—деди.—Бир бахыңыз, доктор, көһнә Баки нә иди, инди нә олмушдур! Бу аилә әввәл нә иди, инди нә олмушдур! Хам адам белә шейдән өзүнү итирмәзми? Сиз исә мәним нәбзими йохлайырдыңыз. Һәятда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, игтисадийәтдә ингилаб, инсан шүрунда ингилаб... Бу ингилаб тәбиәтин әски ганунларыны белә дәйишдирир. Чылпаг гумлу дүзләри ики күн ичәрисиндә яшыл, чичәкли бир баға дөндәрир. Онун сайәсиндә өлү гәбристан белә чанланыр, култур истираһәт паркына чеврилir.

Мәммәд доғру дейирди. Лакин мән она мәсләһәт көрдүм ки, сабаһдан, айнанын ерини дәйишсин.

1934-чү ил.

Дж. ДЖАБАРЛЫ

РАССКАЗЫ

(на азербайджанском языке)

Издательство Детской и Юношеской Литературы
ЦК ЛКСМ Азербайджана
Баку — 1949